

PARTHENON-TANULMÁNYOK

5.

KARDOS TIBOR
A MAGYARSÁG
ANTI-K HAGYOMÁNYAI

FRANKLIN-TÁRSULAT
MAGYAR IRODALMI INTÉZET ÉS
KÖNYVNYOMDA
1942

A MAGYARSÁG ANTI-K HAGYOMÁNYAI

ÍRTA

KARDOS TIBOR

PARTHENON

A KLASSZIKUS MŰVELTSÉG BARÁTAINAK
EGYESÜLETE

1942

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG

VLADÁR GÁBOR

ELNÖK

BALOGH JÓZSEF MORAVCSIK GYULA

HUSZTI JÓZSEF RADVÁNSZKY ANTAL BÍRÓ

EZT A KÖTETET A SZERKESZTŐBIZOTTSÁG
MEGBÍZÁSÁBÓL BÍRÁLTA ÉS SZERKESZTETTE

HUSZTI JÓZSEF

AZ ANTIK ÖRÖKSÉG BIRTOKBAVÉTELE

1.

Az északkelet felől érkező magyarok a mai Erdély és Dunántúl területén romokat találtak: templomok és istenszobrok, bazilikák, fürdők, amfiteátrumok, erődpaloták maradványait. Egyesek a honfoglalók közül bizonyosan ráismertek annak a népnek épületeire, amelyikkel hol háborús, hol szövetséges viszonyban állottak, mióta az Azovtenger partján laktak és onnan nyugatra húzódtak. Az épületek arra a népre emlékeztettek, amelyet az arabok «rumi»-nak neveztek. Es valóban, Bizánc kelet felé Rómát jelentette, annál inkább, mert a továbbélő Rómának vallotta önmagát mindenki előtt. A magyarok különösen a Dunántúlon találtak sok emlékkel, mivel Erdélyt a rómaiak még Krisztus után 271-ben kiűrtették.

A Dunántúl sem volt többé az, ami a római időkben, amikor nagy, polgári jellegű városok virágoztak rajta, mint Szombathely (Savaria), Sopron (Scarabantia), Pécs (Sopianae), Száva-szentdemeter-Mitrovica (Sirmium), a birodalom északkeleti negyedének fővárosa, vagy pedig a mai Óbuda helyén, Aquincum, a nagy katonaváros. A rómaiak a mocsarakat lecsapolták, a Balaton vízállását szabályozták, partjain villákat építettek, a földeket fölmérték. A hegyeken szőlő termett, a kertekben nemes gyümölcs. A pompás utakon

a tartomány kincseit szállították. A «makktermő Pannónia» civilizáltsága olyan fokot ért el, hogy csak másfél évezred múlva, a XIX. század második felében tudott felújulni ismét ez a régi kép.

Mindebből a honfoglaló magyarok csak keveset találtak. A germán népek, hunok, avarok, szlávok rajai egymásután özönlötték el a területet s bár fokozatosan mégis elpusztult. A hun időkből még virágzó városi életről maradtak adatok. A romanizált lakosság még az avar uralom alatt is tengődött egyes városokban. Sirmium például olyan sokáig jelentős központ maradt, hogy az egész vidék magyar nevére a «Szerémség»-et adta. A római lakosság tekintélyes része azonban elmenekült s magával vitte védőszentjének ereklyéjét, vagy annak egy részét, mert a körülözönlött római város egyetlen védelme a védőszent volt. Amikor Sirmiumot az avarok ostromolták, valaki egy téglára görög nyelven fohászt karcolt Szent Demeterhez s benne a «rómaiak országáért» könyörgött. Mindaddig, amíg valahol él egy-egy római mártír kultusza, számolhatunk a lassan halványodó római öntudattal. Végül már csak annyi marad, hogy egy-egy palota, rom, templom régi nevét megtartják s köréje húzódnak. Így lett Sirmiumból két mártírjának temploma körül ikerváros: Száva-Szentdemeter és Száva-Szenterenye. Pécssett a IV. században épült cella trichorát állandóan használták, sőt az avar uralom bukása után a IX. században újra kifestették, ami ismét folytatólagos használatra mutat. A magyarok bejövetelkor a jelentékenyebb városokban lehetett némi Összeverődött lakosság, amely tengődve élt a romladozó épületek között, de aligha beszélte már a latin nyelvet. Viszont kétségtelennek látszik az a megállapítás, hogy a Dunántúl minden nevezetesebb városa, mint Esztergom, Székesfehé-

vár, Veszprém, Buda, Pécs, Zágráb, Szombathely, Sopron, Győr római telep fölé épült.

Találtak a magyarok némi, nyugatrómai jellegű romanizált lakosságot is. Ma már úgy látszik, hogy Anonymus adata a dunántúli vlachokról, azaz romanizált pásztorokról megfelelt a valóságnak. Különösen, ha Pannoniának védettebb, nyugati részére vonatkoztatjuk, ahonnan a szabadon mozgó pásztorok szükség esetén hátrább vonulhattak az osztrák hegyek közé. Noricumban és Rhaetiában, a későbbi Ausztria és Svájc területén az egész középkoron át nagy csoportokban maradt fenn romanizált lakosság. A honfoglalás idején Salzburgban, sőt Bécs környékén is éltek romanizált néptörzsek, melyek az egyházak szolgálatában állottak. Hihető tehát, hogy a Rába és a Mura vidékén is éltek római maradvány-népek. E területen biztonságban érezhették magukat, hiszen a frank birodalom határvonala keleten egész a Rába vonaláig ért el. Itt volt Sa varia, mely a IX. század elején még fennállott ősi nevével együtt. Itt maradtak fenn korunkra római eredetű helynevek, mint Zala (Sala, Salle) vagy Marcal (Mursela). S vajjon véletlen-e, hogy a magyarországi regölés, amely annyi vonást kölcsönzött a késő római birodalom területén szokásos januári álarcos kalendaezéstől, éppen az imént körülhatárolt területen maradt fenn a legerősebben? Ez esetben nem hisszük, hogy csupán a perifériák törvénye érvényesült volna, mert a magyarságlakta terület más szélein a regölés sehol nem maradt fenn ilyen mértékben. Ezen a területen ekkor keverve éltek romanizáltak és szlávok s így ez a vegyes lakosság közvetítette az álarcos kalendaezést, valamint az ugyanekkor tartott ajándékozás és Jakomázás szokását, melynek helyes mederbe terelésén olyannyira fáradoznak az első magyar zsinatok.

Lehet, hogy a pásztorödékek, sőt még a földművelők is tisztábban megőrizték nyelvüket és népi alkatukat, mint a városlakók. Lehet, hogy némi hagyomány öröklődött köztük apáról fiúra és hogy az itteni töredékek is «Romanus»-aal: neveztek magukat. De mindez nem jelenthetett mai értelemben vehető történeti tudatot. Az egyes romokhoz fűződő történeti hagyomány csak akkor válhat tudatossá, ha akad művelt ember, aki jelentőségét értékeli. Világosan látható ez Constantinus Porphyrogenitus egyik helyéből, aki a honfoglaláskori Magyarország föld- és néprajzi leírását adja s főlemlíti, hogy «régii» emlékek maradtak Belgrádban, hol Constantinus hatalmas tornya látható s nem messze a Dunán Traianus hídjá. Ezenkívül még mint élő valamiről beszél «Sermion» városáról. Ezek az emlékek az itt lakó rómaiak és görögök számára valóban önnön múltjukat jelentették. Ezeket az épületeket őseik, «a régiek» alkották. De teljes történeti emlékké csak Porphyrogenitus szövegében váltak, aki Bizáncot az egykori római birodalom megszakítatlan folytatójának, szerves és egyetlen politikai örökösének érezte. Történeti szemlélet bizonyítékává csak annak a császárnak a tollán alakulhattak, aki maga is rétor, görög-római módra képzett író volt. Ugyanezen okból Pannónia múltja csak akkor kezdett megbecsülésre találni, amikor megalapították a nyugati mintájú magyar királyságot s jogaiba lépett a birodalom szellemi folytatója, a művelt Egyház.

Ehhez tekintetbe kell vennünk, hogy Róma bizonyos módon még mindig élt. Élt Bizáncban, a római kereszténységben és a nyugati császárság eszméjében. A Kárpátok alatt megtelepedett magyarságot csaknem körülvette: mindaz, ami rend volt, római eredetű volt. Az európai élet valósága nem volt egyéb, mint a régi Roma élő megnyil-

vánulása. Az egyes örökösök útjai elváltak és a magyar honfoglalók nem mindennapi ösztönnel keresték közöttük az egyensúlyt, mihelyt belátták, hogy a hadi vállalkozások kora lejárt. Befogadtak térítőket Bizáncból, de mindenünnen, nyugatról is. István király számára a nyugat-római császárhoz oly közelálló bajor uralkodó családból választottak feleséget. A magyarság térítő királya koronát Rómából kért, az állam újjászervezése terén több tekintetben tanult a nyugati zsinatok határozataiból. A magyar uralkodó missziós hite is római eredetű. Ugyanis a római istencsászárok tulajdonságaiból egynémelyik megfelelő átalakulással átkerült a Karoling-császárokhoz s tőlük a magyarsághoz is. Az uralkodó már nem istenkultusz tárgya, de bírja Isten különös kegyelmét és pápi tulajdonságokkal rendelkezik. Ezért kötelessége terjeszteni és óvni a hitet. A magyar királyok missziós öntudata egyelőre az alattvalók megtérítésében nyilvánult meg. De már korán kialakul az a gondolat, hogy a magyarság földadata távoltartani az európai kereszténység határaitól azokat a barbárokat, akik fenyegetik a hívők tisztultabb életét. A Szent István-legendákban a bessenyők, akiket a szent király megfékezett, mint minden emberségtől elrugaskodott, embertelen vadak jelennek meg. Magyarság és rómaiság találkozásában a döntő tényező a római kereszténység volt. Amikor a magyar fejedelem országa székhelyét a Dunántúlra helyezte, Esztergomba, a keresztény pannóniai hagyományba kívánt beleilleszkedni. Attila, valamint az avarok birodalmának a Duna-Tisza köze a középpontja. A magyar uralkodók voltak az elsők, akik a Kárpát-medencét megszervezve székhelyüket Pannoniába tették. A kereszténység Rómája Pannónia területén mindig befolyással bírt s bár többször összeütközött ellenfeivel, mindig dia-

dalmas maradt. A római időkben a keresztény hit gyorsan elterjedt, keleti származású katonák, rab-szolgák és bizonyos görög réteg révén.

A népvándorlás idején sokáig megtartotta a vidéket hitében vértanúinak és hőseinek az ereje. A sirmiumi Demetrius az egész Balkán egyik legnagyobb hithőse, a stridoi Hieronymus pedig az egyház hatalmas oszlopa. Maga Szent István a savariai Martinust, a későbbi toursi püspököt választotta országa védőszentjévé, a római katonát és szentet tisztelvén benne, aki példát mutathat Pannónia új, harcias lakóinak. Az újraéledő kereszténység középpontjába, Pannohalmára helyezett benedekrendi apátság is Szent Mártonról kapott nevet. Amikor a magyarok bejövetele előtti évtizedekben a térítés szépen haladt előre, Róma s a délnémet püspökségek küzdöttek Pannoniáért. Ez utóbbiak már régebben térítgették «a barbárok phalanxait», de Róma vitát kezdett a bajor egyházzal a hovatartozást illetően. A területet Illyricumhoz számította és a római jog általános gyakorlatára hivatkozva mondta, hogy a bajorok még nem gyakorolják száz éve a fennhatóságot. Róma a pannóniai eretnokségek ellen is humanisztikus öntudattal küzdött. Amikor pedig a római pápa Method magyarországi fáradozásait újból és újból megsemmisítve megtiltotta a szláv nyelv egyházi használatát, a minden ízében élőnek érzett, egyedül méltó nyelvet, a rómaikat védte. A magyar foglalás az itteni kereszténységet egyidőre elborította. De Géza és István idején megújították a romokban heverő apátságokat és a kihalt templomokat, gondozás alá vették a megfogyatkozott, még meglévő keresztény híveket. Az új vallással együtt befogadták annak nyelvét, a latint is. Az egyházi szervezet vált hosszú időre az antik Róma nyelvének otthonává. Az egyházi nyelv utat nyitott a római

irodalomhoz. A francia és olasz szerzetesek és a magyarok közül azok, akik jobban tudták a latint, áthozták a római történelem alakjait, mintegy példaadó szellemi ősokeket.

A magyarok nem hódoltak be semmi reális hatalomnak, mindössze formailag beléptek egy nagy közösségbe. De mihelyt valaki gyakorlati módon próbálta megvalósítani fensőbbiségét «Pannónia» fölött, szemben találta magát a magyar uralkodókkal. Talán csak az egy velencés Péter király használta pénzein a «Pannónia» nevet valószínű tartomány értelmében. A magyarság elfogadja mindazt, ami az európai közösség lényeges formáló eleme, de elveti mindazt, ami megfosztaná az öncélú fejlődéstől.

A görög-római humanista gondolkodás alapvető tételeihez az első nagy törvényadókat, Szent Istvánt, Szent Lászlót és Kálmánt sajátos magyar párhuzamosság vitte. Rómából nemzetfölötti univerzalizmus terjedt szét, annak örökségeként, hogy az egykori birodalom a legkülönfélébb népeket egyesítette közös szervezetté. Viszont a magyar törzsszövetségi szervezet is különböző etnikumú és nyelvű törzseket fogott össze s ennek megfelelően később is jóindulatúan bánt a csatlakozó idegenekkel. Másrészt a vagyon megbecsülése, az eléggé fejlett kereskedelem és a török népekre jellemző szertartásosság, mind kedveztek a jogérzék kialakulásának s így a római- és egyházjogot korán befogadták. Az ősi mozzanatok és a nyugati műveltség egybeolvasztására a királyi udvarban megtelepedett idegen szerzetesek és magyar tanítványaik vállalkoztak. Ilyen szerzetes lehetett a Szent Istvántól sugalmazott «Intelmek» írója, aki dicsőíti a «soknyelvű» országot, a jövevények megbecsülésére buzdít s az Aeneások példáját hozza föl, mint akik nagygyá tették a római birodalmat. Kálmán király

törvényeinek összegyűjtője, Albericus a törvények szelídítő erejét magasztalja, «a háborúhoz szokott harcosok» ellenében a békét. Vergilius panaszára emlékezve szabja meg, hogy az elűzött «régi birtokosokénak (veteres coloni), ha másutt nincs földjük, vissza kell adni, ami megilleti őket. Ez az Albericus már a törvényhozó gyűlés magyar anyaga alapján fogalmazott latinul. A László királyról keletkezett legendában, amely nem sok idővel követhette a szenttéavatást (1191), a magyar lovagkirály szinte római palástba van öltöztetve. A római császárok voltak azok, akiknek isteni erényeit titokzatos bőség kísérte. A legenda Horatius «Carmen saeculare»-jából kölcsönöz képeket, hogy leírja Magyarország virágzását Szent László alatt. Az igazságos magyar uralkodóra az aristotelesi bölcsélet és a római jog tételét alkalmazza, hogy «mindenkinek megadta a magáét» (suum cuique reddens). «Róma békéje» (pax Romana) mintegy átköltözött a Kárpátok alá, a Duna völgyébe.

2.

Ez a korszak azonban már a magyarországi klasszikus emlékek első fölújulásának és öntudatos birtokbavételének fogható föl. Művészi emlékeken kezd meglátszani a helybeli római művészet hatása. Azonban jellemző, hogy mindig a műveit egyházi középpontokban, káptalani vagy kolostori iskolák közelében alkalmazzák a római alakokat, vagy díszítményeket olyan egyháziak, akik jól tudták, hogy miről utánoznak. A pécsi székesegyház XII. század derekáról való reliefjein a betlehem-i pásztorok ugyanolyan ruházatot és saruformát viselnek, mint Marcus Aurelius és Traianus oszlopának barbárjai. Székesfehérvárott egy faragványt találtak, melyet klasszikus stílusa miatt egészen a

legújabb időkig rómainak vélték. Pedig megalkotója Szent Imrét és Szent Gellértet ábrázolja valószínűleg a közelben található római sírköveket utánozva. Az óbudai Szent Péter prépostság egyik szegletkövén római harcost találunk. A somogyvári francia telepítésű bencés kolostorból való domborművön pedig a «Tövishúzó» motívuma tűnik föl. Mindezeket az alkotásokat a XII. században készítették és támogatást nyernek a szellemi élet egyéb jelenségeitől.

Szellemi téren, úgy látszik, a XI. századvégi *Gesta Ungarorum* tudós szerzője az első, aki öntudatosan antik hagyományokat fűz a magyarság eredetéhez, hazája földjéhez és történetéhez. Az eredetéhez, hazája földjéhez és történetéhez. A szerző kétségen kívül egyházi személy, vagyis ugyanabból a körből való, mint az imént említett antikizáló műalkotások megteremtői.

Az antik irodalomnak Herodotos óta híres alakjai az afféle vad, szabad, boldog népek, mint egyes szkíta törzsek. Már Josephus Flavius azonosította őket Góg és Mágóg népeivel. A keresztény irodalom azután szívesen vette egynek a keletről előretörő barbár népeket a szittyákkal, Góg és Mágóg nemzetségével, akiket még Nagy Sándor zárt a Kaukázusba. A lovagi Nagy Sándor-regényben is szerepel egy ilyen szittyaforma, nincstelen, boldog és legyőzhetetlenül szabad nép: a gymnosophisták. Egy késői kompiláció: az «*Exordia Scythica*» alapján az ősi magyar *Gesta* írója is voltaképpen szittyáknak tartja a magyarokat. Ezek az ősi, szittya magyarok romantikus eszményé válnak. Képük évszázadokon keresztül nem halványodik és szétterjed a nemzet öntudatában. A romantikus, keletinek nevezett szemlélet különös örömmel jelölte meg a szilaj magyarságot evvel az jellegzetesen antik képzzel. Anonymus

már a Nagy Sándor-regény gymnosophistái módjára képzelettel a boldog őseket.

Ugyancsak a «Gesta Ungarorum»-ból ered Anonymus adata a dunántúli romanizált pásztorokról, amit már Anonymus előtt antikizáltak. Az 1145-ben Magyar földön utazó cisztercita apát, Odo de Deogilo a Dunántúlra helyezi «Julius Caesar legelői»-t. Talán szintén az ősgestából származik a későbbi magyar krónikáknak az a helye, mely Gyulafehérvár alapításáról szól s így hangzik: «Ez a Gyula vezér nagy volt és hatalmas. Vadászat közben Erdelében nagy várost talált, melyet egykor a rómaiak építettek.» Itt alapította meg tehát Gyulafehérvárat. Anonymus hasonló eseményt említ. Attila, a magyar királyok őse, minekutána megszalasztotta Óbudánál a rómaiakat, helyreállította a római várost s megtette királyi székhelyének. Anonymusnál a római emlékekhez való kapcsolódás ez esetben is fejlettebb, mint az ősi Gestában.

Egészen bizonyos, hogy ebből a régi Gestából jutott a későbbi krónikákba, a «magyar Ilias» meséje is. Ugyanis a Szent László-mondakör egyik része, Bolgárfehérvár ostroma, a trójai-görög háború mozzanataihoz van hajlítva. Valószínűleg olyan énekesek szerezték, akik ismerték a trójai háború történetét. Hiszen papi iskolákban untilig eléggé népszerűsítették. Kevésbé valószínű viszont, hogy a Gesta szerzője maga vállalkozott volna a valóságnak ennyire erős alakítására. A korai Gesta-írók az igaznak tartott hagyományhoz szeretnek ragaszkodni. A magyar író is művében tág teret nyitott az énekesek elbeszélésének, akik közmegegyezés szerint az igazat foglalták versbe.

Egyszóval Bolgárfehérvárból kitör három szaracén. Közülük az egyik elesik s testéért küzdenek bajtársai, a bolgárok és görögök, valamint ellen-

ségei, a magyarok, akárcsak Patroklos holttestéért az Iliasban. A magyarok elragadják a tetemet és «gyalázatra vetik», akárcsak a görögök Trója alatt Hektorét. A szörnyű ostromot egy végzetes magyar leány dönti el, aki fölgyújtja a várost, mint ahogy Trója is egy végzetes idegen asszony miatt hamvadt el. Ezután a zsákmányt igazságtalanul osztják meg s ebből fakadnak a Szent László-mondakör új harcai, melyekben király és vezér úgy állnak szemben, mint az Iliasban Agamemnonnal, a királlyal az osztozkodás miatt neheztelő vezér, Achilles.

Az antik mozzanatok behatolása a hősi mondatvilágba nem mondható elszigeteltnek. Az udvari lovagok hosszú sora a trójai mondatkörből, vagy a Nagy Sándor-regényből választ nevet. Megjelennek okiratainkban a Parisok, Hektorok, Ehellősök és Helénák, előfordul Perjámos is, továbbá Alexander, Olympiás, Philippus. Anonymus honfoglaló hősei s az itt talált néptörzsek között már épp olyan éles kulturális különbség van, mint a hellének és a barbárok között. A Nagy Sándor-regény szerint a macedón hódító serege mindig mint fegyelmezett kisebbség győz az óriási barbár tömeg fölött. Anonymus szószerint átveszi a Nagy Sándor-regény egy ilyen passzusát. Álmos vezér e képpen bátorítja a magyarokat: «Ne zavarjon benneteket a rutének és kunok töméntelen sokasága, mivel kutyáinkhoz hasonlatosak. Lám, a kutyák, mihelyt uraik szavát hallják, félelemben esnek. A virtus nem a sokaságban van, hanem a lélek erejében. Talán bizony nem tudjátok, hogy egyetlen oroszlán sok szarvast megfutamít?»

Szempontunkból még érdekesebb Kun László udvari papjának, Kézai Simonnak krónikája. Halhatlan gazdagsággal bomlik itt ki minden, ami antik és barbár emlék található magyar földön, a

nép ajkán, tudós hagyományban, vagy idegen kódexekben. A sok adat egyetlen mesés tömkeleggé válik, melynek ihlető szelleme a hősiesség. Attila és a hunok gigantikus csatákat vívnak a «rómaiakkal». Voltaképpen rómainak megtett félbarbárokról van szó, mint Veronai Detre, Macrinus, a longobárdok. Okét azután leverik a hunok, ami egyébként a valóságnak többé-kevésbé meg is felel. De Kézai Attilát is elrómaiásítja: a nagy uralkodót «római módra» (romano more) választják királyukká, a hunok egészen klasszikus képzzettel «médek módjára» (modum Medorum) öltözködnek. Annál érdekesebb mindez, mert Attilának a jelek szerint voltak római ábrándjai. Jellemző, hogy Kézai Simon, ez a külföldi egyetemen vándorolt deák, Savariát úgy állítja elénk, mint amelyben főiskola volt «a földkerekség népének, melyet a költők Múzsái és a philosophiai tanok fényességesen megvilágítottak, de különféle bálványimádásokban görnyedt». Nincs abban semmi lehetetlen, hogy Kézai látta Savaria romjait, melyeket Ransanus még Mátyás király korában is nagyszerűeknek mond, de már a «főiskola» a maga századának gondolkodása szerint való. Ugyanis Kézai korában e vidéken egyházi iskolák virágoztak. A «Múzsák» és a «filozófia» kelt életre az általa ismert észak-olasz, esetleg francia egyetemeken.

Ugyancsak Kézai említi először Óbuda új nevét, Sicambriát. Kézai kivonata nem emlékezik meg róla bővebben, annál inkább a Nagy Lajos-korabeli krónikás, Kálti Márk. Elmondja, hogy Pannónia egykor, — mármint Nagy Sándor idejében —, Felső-Görögországnak nevezetett. Sőt még ennél is jóval korábban erre menekültek a trójai lovagok s megalapították Sicambriát. Ezek a lovagok azután bizonyos «Francio» vezérletével nyugatra vonultak, ahol ma is megvan a «francigenák» nagy országa fővárosával, melyet is Francio atyjáról «Páris»-nak

neveztek el. Eljárása a francia eredetű Anjouk idején igen célirányos volt.

Míndezen a mozzanatok az ókort meglehetősen romantikusan közvetítik. Látszik, hogy bár egymás nyomába lépő klerikusoktól — a római Annalest vezető papok késői utódaitól — kerültek ki, mégis lovagi szellemben fogantak. Az udvari történetírókkal, ha nem is azonos társadalmi állású, de azonos műveltségű emberek voltak a klerikus költők és goliardok. A goliardokat kibocsátó középkori iskola lírai szerzője éppen Ovidius volt, a «költői mesék» legnagyobb mestere. Ezért részint általános meggyőződésből, részint bölcs megfontolásból menekültek az eredeti értelemtől s állandóan allegorizálták a különben frivol meséket. A komolyabb műveltek általában a szatíráiró Horatiusban, a Jézus születését megjósoló, eklogaszerző Vergiliusban rokonnabb lelkeket láttak. Lodomér, magyar érsek «gyermekkori fabulák»-at emlegetve az istentelen Kun Lászlót Proteushoz hasonlítja. Sokszor előfordul, hogy az antik mítosznak valami démoni jelleget tulajdonítanak. A tatárjáráson kesergő «Siralomének» Marsot és Bellonát mint pusztító hatalmakat nevezi meg, a bűnös magyarokat, akik vétkeik tömegével kikényszerítették a sors csapásait, Epikeius nevével bélyegzi meg.

A klerikus műveltségen keresztül érvényesülő antik ismeretanyag nem volt hatás nélkül a magyar történet szemléletre, hivatástudatra s a humanizmus alap gondolataira. Az országalapító királytól, s különösen Szent Lászlótól kezdve egyre világosabb kifejezést nyer, ha nem is a «Nyugat», — mert az sokkal későbbi fogalom,—de a kereszténység védelmének gondolata. Először IV. Bélának, IV. Incéhez írott 1253-i levelében találjuk, mint hivatalos fölfogást, a kereszténység védelmét. Jóllehet az eddigi udvari pap-történészek, legendairók fölfogásának is közvetett hivatalos jellege volt. IV. Béla levelében

a legjelentősebb mozzanat az, hogy az udvarban meglátják a párhuzamosságot Pannónia ókori és modern szerepe között. A tatárok újabb mozgolódásán aggódó uralkodó a keresztény közösség segítségét is kéri. A levél szerzője hivatkozik arra, hogy mindig a Duna volt a művelt és a barbár világot elválasztó vonal, hivatkozik arra, hogy ezen a vidéken ütközött össze Heraklius, kelet-római császár Kosroe perzsa uralkodóval, emlékeztet arra, hogy «Totila» a barbár innen indult a nyugat-római birodalom ellen.

Mindez csupa tévedés, de ezeken keresztül mégis a színigazság: tévedés az egyes eseményeket illetően, igazság az elvet tekintve. A keresztény Európa limesét a Karoling császárok egykor Franciaország, az Ottók Németország, IV. Béla a hajdani Pannónia határvonalában jelölte meg. A levél szerzője már tudja, hogy a római birodalom művelődési értékeit védett s ez a fölismerés újabb jelentős előrehaladás a klasszikus múlt megértése felé. Mindez azonban csak az udvar szűk világának a fölismerése, mely igazi hatóerővé csak a magyar renaissanceban lett. Tény azonban, hogy humanizmusunk minden ízében a középkori magyar kultúra tényein épül föl: azon, hogy Szent István népét kereszténnyé tette, hogy Kálmán fölismerte a kereszténység humanisztikus értékét, hogy Szent László s a magyar lovagkirályok mint missziót vállalták a barbárok elleni harcot; azon, hogy a kereszténység erkölcsi és művelődésbeli tartalmát olyan értékesnek ismerték föl, amelyért harcolni érdemes. Az eszmei fölismerés összeforrt a természetes önvédelemmel. Általános tételként is fölfogható, hogy Európa eszmei középpontjának (mint a pápaság, a császárság székhelye) öntudatával csak a fenyegetett határvidék öntudata vetekedik. Az elvet a magyar klerikus réteg munkálta ki. Erre a rétegre fog épülni a magyar humanizmus.

MAGYAR HUMANITÁS

1.

A középkori iskolák tanítottak ugyan antik szerzőket és a latin műveltségű réteg már határozott társadalmi osztállyá kezdett alakulni, mégis a renaissance külső lökőerő nélkül nem jöhetett volna létre. A humanizmus elsőnek a pécsi egyetemen beszédeket tartó dominikánusokat s a Nagy Lajos-kori kancelláriát járja át olasz kapcsolatok révén. A királyi kancellária egyházi főméltóságairól terjedt át az új műveltség egyrészt a király személyére és környezetére, másrészt az egyházmegyei központokra, ráébredéssel az egyházi iskolákra. Ekkor látják meg hirtelen, kik voltak antik ismerőseik. Az egyetemeken humanista műveltséget szerzett, vagy az ennél kisebb iskolázottságú deákság útján is, mely az egyházi iskolában vagy a kancelláriától tanulta, áthatol a humanizmus a világi középrétegbe. Mégis, az első hivatásos humanisták, akik mértékadóan közvetítik az újraéledő ókort, mint divatot, külföldiek, úgyszólván kizárólag olaszok. Az ő érdekük, hogy az itthoni klerikus-humanista hagyományok jelentőségére emelkedtek, hirtelen új világ alapelveinek tűntek föl. Ezért a lehetőséghez képest tárgyalnunk kell azt a kánont, amit az olasz humanisták alkottak Magyarországról és népéről.

Az első író, aki középeurópai kérdések tárgyalása közben az antik földrajz és történelem tani-

tásait fölhasználta, Enea Silvio Piccolomini volt, III. Frigyes császár olasz titkára. «Világföldrajz»-ában és «Cseh történetében világosan érvényesül ez a szempont. Mátyás király már Piccolomini vonatkozó helyéből indult ki, amikor egy alkalommal arról vitatkozott, hogy az antik földrajznevek nem fedik az országok, tartományok mai helyzetét. Természetesen a klasszicizáló törekvések már Mátyás korát megelőzően sem hiányoztak az udvarban. Olasz humanisták balkáni, vagy magyarországi utazásaik során romokat, fölíratokat találtak s megkezdték az azonosítás lelkendező munkáját.

Ez a humanista törekvés a magyar föld szemléletében fordulatot jelentett. A jövevények boldogulásukat keresték s ezért jogcímet igyekeztek szerezni a klasszikus kultúrának. Különös előszeretettel nevezték az európai országokat az egykori római provinciák nevéen. Magyarország egyszerre három tartománnyal szerepelt, Pannóniával, Dáciával és Dalmáciával. Az azonosítás részletei már könnyen mentek. A humanisták jelentékenyen többet tudtak, mint a középkor tudósai, de ezt a többletet nem kísérte a kritikai érzék arányos növekedése. A hagyományos szkíta-magyar azonosítást elfogadták, de a maguk céljára átszínezték. Bonfini úgy véli, hogy a magyarok az egykori szkíta barbárságot levetették és most katonai szervezetre büszkék. Még mindig meglévő vadságukat csak az áldásos műveltséggel tartja megszelídíthetőnek, melyet a nagy Mátyás király és humanistái terjesztenek. A régi sablon ellen — mely eredetileg szintén antik volt, — új sablon keletkezett: a szittyákat a latin műveltség embernemesítő eszményeivel kell nevelni. Galeotto Marzionál a dolog már nem ennyire egyszerű. Jól tudja, hogy Pannónia régi és mostani lakói között semmi kapcsolat nincs. Tehát igénybe veszi a hippokratési elméletet

s a közös, változatlan éghajlatnak tudja be, hogy a mostani pannonok éppen olyan eszesek és harciasak, mint a régiek. A mitikus föld erejét átvitte ezáltal az új lakókra. Viszont tapasztalatai nem mutatták, mintha a magyarországi éghajlat annyira zord lenne, mint azt a régiek elképzelték. A Szeremség például dús és szép, a szőlőtőkékre arany tapad, a bor kitűnő s micsoda körték nőnek! Galeotto elgondolkozva jegyzi meg, hogy úgy látszik a rómaiak óta sok minden megváltozott. Olyan dolgok vannak ma, amiről azok nem tudtak. S nem lenne asztrológus, ha nem a csillagok változására hárítaná a különbséget. Mindenesetre Galeotto a zordon, északi Pannónia irodalmias képével szemben utat nyitott a tapasztalatnak.

A humanisták számára bizony nem volt zord ez a vidék! Bonfini fölbátorodik s a Pán-Pannonia szőféjtés elterjesztésével új, nagy jövőnek elébenéző sablont teremt. Olyan nagy gulyák és friss legelők, olyan dús erdők, termékeny földek, oly sok vad és hal, annyira változatos termények gazdagítják ezt a földet, hogy megérdemli Pán isten nevét! Bonfini és humanista társai egészen délszaki módon képzelik el az országot, ami érthető. Hiszen nem a mesés ellentétet akarják hangsúlyozni, mint az ókori írók; ellenkezőleg, második Itáliának próbálják föltüntetni. Ransano pld. a Bonfini adta képet kifejleszti. Az ő szövege lesz a forrása a magyar Kánaánról szóló humanista mondásoknak és ódáknak. Caehus Rodiginus kimondja: «Extra Pannoniam non est vita, autem si sit, non tamen est ita!» Ludovicus Tubero a XVI. század eleji dalmata történetíró sem tudja elfojtani ámulatát, midőn meglátja a Balaton vidékét. Közvetlen tapasztalat alapján véli, hogy szelíd mezői, gazdag gyümölcsösei semmit sem szorulnak háttérbe «a tengeri vidékek kellemessége» mögött. Ezt a képet

vitte magával Oláh Miklós az idegenbe és kéziratost munkájának, a «Hungaria»-nak végén két fejezetet szentel a magyarországi boldog élet leírásának. Az így kialakult új irodalmi kép a félelmes szittyákról, akiket a műveltség kezd megfélemezni, valamint a hozzájuk tartozó boldog és gazdag földről, fennmarad a XVIII. század második feléig, sőt még azon túl is.

A humanisták érdeme, hogy fölbresztették a «genius locit», de a tudományos módszer akkori állapotából következett, hogy derűre-borúra azonosítottak. Dalmatiával nem sokat törődnek, Dáciával már valamivel inkább. A humanisták terjesztették el az oláhok rómaiságának gondolatát is azon oknál fogva, hogy azok magukat «rűmen»-nek nevezték és nyelvüket a tudós világ latinostnak érezte. Ez elég volt arra, hogy a helybeli római kolónusok leszármazottainak higgyék őket. Bonfini többet tud, de ő is ellentmondásba keveredik. Jól ismeri és fölhasználja Eutropius adatát, amely szerint Aurehanus császár kiűrtette Dáciát. Azonban Bonfinit zavarba ejtette az, hogy «romlott» római nyelven beszélő «kolónusok» élnek Erdélyben, tehát a kiűrtett területen. S mivel az elkorcsosult utódokról mindjárt a kiűrtetés után beszél, kétségtelenül már ő is azt hiszi, hogy egy részüknek ott kellett maradniok. Annál inkább, mert így hihetőbb meséje a Corvinus nevezetű faluról, ahonnan a római Corvinusok sarjaként származik a dicső Hunyadi János és fia, Mátyás király. Bevándorlásra, vagy effélére Bonfini nem gondol. Nem ő találta ki azt az azonosítást sem, amely az oláhokat (vlachi) a Flaccusokkal hozta összefüggésbe (Flacci), Valachiát pedig könnyedén Flacciából származtatta. Jó néhány és pedig evvel föléző azonosítás azonban neki köszönhető. Krakkót a Gracchusok nevéből

eredezteti, Pozsonyt a Pisokéből, Kassát Cassiuséből stb. A névmegfeleléseknél elsősorban a forma számít. Komolyan nem hitt a folytonosságban, ő maga írja, hogy a római városok elpusztultak s a magyarok újakat építettek. Különben sem az élő hagyományokat követi, a maga erejéből etimologizál, romokat keres és fölíratokat olvas meglehetősen önkényesen. Kedvenc módszere egy-egy város alapítását, nevét a benne állomásozó légióknak tulajdonítani, amiben kétségkívül rejlik bizonyos igazság. A Sicambria-mondát újjal toldja meg olyképpen, hogy egy «Sicamber segítő légió» nevének tekinti és mindjárt fölíratot is mellékel hozzá. A romok romantikája támad föl benne. A krónikák említett adatát, hogy Gyula vezér vadászat közben romokra bukkant Gyulafehérvárnál, szép részletesen beszéli el. A krónikák «Erdelő»-jét erdővel azonosítja és mindjárt ki is színezi, hogy Gyula vezér egy «erdőben» vadászva bozótól és tuskétől benőve hatalmas városra bukkant, melyet «a rómaiak építettek». Ezt a várost a maga nevééről, no meg az albánusokéről (akik a szittyáknak egy nemzetsége voltak) Alba-Julia-nak nevezte el.

Az antik földdel együtt fölébredtek a régi események és a régi mesék. Büszkélkedni kezdtek a pannóniai császárokkal, Probusszal, a nagy építővel. Eszükbe jut Ovidius száműzetése. Ekkor keletkezik Ovidius savariai eltemtetésének mondjája, sőt Temesvárral is kapcsolatba hozzák. 1508-ban Utólag Savariában meg is találták a sírkövét. A nyugati világgal a derék Wolfgangus Lazius és Philippus Bruschius közölte az örvendetes hírt. Szamosközy István (Analecta lapidum) anekdotikusan úgy képzelte el, hogy Ovidius alighanem unta magát Tomiban, átrándult hát Savariába, ahol bizonyára barátai voltak, hogy azok körében kicsit elidőzzön. És hát történetesen ott érte a halál.

Sőt akadt olyan magyar költő, aki Ovidius sorát pózolta s oly mélyen átélte, hogy magára érvényesnek érezte: Janus Pannonius. Ő nyitja meg azoknak a magyar géniuszoknak sorát, akik nyugaton a kultúra fényében élve, eltávolodnak nemzetüktől a nélkül, Hogy ki tunának lépni önmagukból s él tudnának tőle szakadni. Körülbelül tizenegy évi, csaknem egy végtében Itáliában töltött tanulmányi idő után érkezett haza északi földre, a törekeny egészségű, beteges költő. Számára szomorú valóság lett a rideg északi föld antik irodalmi sémája. De érezte ezen kívül kivételességét s a mellett kietlen szellemi magányát s ha bizonyos mértékben gyönyörködött is benne, mégis szenvedett miatta. Nem volt állandó ez a lelkiállapot, élmények erősítették s oszlatták széjjel. A valóság be-betört irodalmias magatartásába: meg-megindítja a mandulafák csodálatos virágzása, amely még a «boldog mezőkön» is szép lenne, nemhogy Pannónia fagyos földjén s megriad az almafa dús termékenységén. De a valóság és a séma ellentéte nem tudott egyensúlyba jutni, mert az elhatalmasodó betegség és vele együtt életének tragikuma nem engedte a békés kiegyenlítődést és Itália felé menekülőben elérte a halál.

2.

A külföldi humanisták képe Pannoniáról megfelelő háttérrel ad az antik műveltség egy olyan hatásának, amely a magyar történelemben egyedülálló s a jövőre nézve döntő. A magyar állami élet és gondolkozásmód alapvető fogalmait tekintve, valóban beszélhetünk magyar renaissanceról.

Már említettünk bizonyos vonásokat, amelyek közősek voltak a római állam szervezetében és a honfoglalókéban. A Szent István utáni Magyar-

országban a meghódítottakkal és vendégekkel ugyanolyan türelmesen és észszerűen bántak, mint régebben. A római birodalom a küzdelem után békítésül, vagy szolgálatok fejében megadta a polgárjogot a lakosság idegen csoportjainak s ezáltal az államközösség tagjává tette és menthetetlenül beolvasztotta őket. Bizonyos fokig hasonlóan a magyarság hadi érdemekért megtelepedett németek, szlávok, románok közül megnemesítette s ezáltal a politikai nemzet tagjává tette mindazokat, akik vitézségükkel ezt kiérdemelték, tehát a magyar államcéljának hasznosak lehettek. Már Constantinus Porphyrogenitus, a rétor-császár meglátta a magyarokban a kiválasztásnak ezt az ősi hajlandóságát, amely pontosan azonos a görög «αριστοκρατία»-val, a római «optimates» fogalommal és végeredményben minden politikailag értékes nép kiválasztásával. Mikor a magyarok látják, hogy egy görög vitéz milyen nagy szolgálatot tesz létezésével és bátorságával a császári hajóhad dunai átkelésekor, megkérdezik a császárt, vajjon miért nem ezt az embert teszi meg szenátornak és a flotta vezérének? A személyi kiválóság náluk még a vezetésre jogosít.

Mátyás király korában éppen e gondolat megkapó fejlődésnek leszünk tanúi. Minekutána a vitézi tulajdonok a középkor folyamán azonosították a kereszténységet védő lovag erényeivel (mint igazságosság, méltányosság, irgalom a szegények s elnyomottak iránt), íme Mátyás király nemesítő okleveleiben, majd pedig bírósági jegyzőkönyvekben, irodalmi munkákban a lovagi tulajdonságok összességét «humanitásának» nevezik. Az egyik levél a nemesítendőhöz szólva megállapítja, hogy a nemesség, melyet a király kegye néki ad, már csak külső elismerése erényeinek, melyek régtől fogva megvoltak benne. Egy másik oklevél

a nemesség elvesztését az emberméltóság és becsület, a humanitás elvesztésének ítéli. A bíróságok előtt gyakori, hogy a tanúk hitükre és becsületükre (per fidem et humanitatem) esküsznek. A magyar humanizmus gondolatvilágában mindvégig döntő, szinte állandó szerepet játszik a veleszületett humanitás, a veleszületett erények tétele. Mi történt itt? Semmi egyéb, mint hogy a magyar szelekció ősi rendszerét, a nemesi erényeket azonosították a magatartásbeli humanitással, tehát teljesen klasszikus eszménnyel. Ez már magában véve is irodalmi hatás alatt a kancelláriákon keresztül jött létre.

De ha elemezzük az ekkori ügyiratokat, a politikai életet, azt kell látnunk, hogy öntudatosan stilizálják a magyar pompát, a hősi pátoszt a római példákra, a nemzeti gondolat történeti távlatot nyer. Itáliában visszanyúlnak mintegy forráshoz az antik Rómához, Magyarországon a hun birodalomhoz, Attila korához. Íme, Mátyás királyt «második Attilá»-nak nevezik. De békés alkotásaiért nevezik ugyanakkor «Mathias Augustus»-nak is. A római «haza» erkölcsi pátosza és történeti öntudata hat a magyar politika mozzanataiban. Akárcsak a rómaiak a «nomen Romanum»-ot, Mátyás is bármikor kész fegyverrel megvédeni a «nomen Hungaricum»-ot, az ország morális létét. Életében liviusi gesztusok komoly szerepet játszanak, diadalmeneteket tart...római cerimónia szerint. Keleties, prémes magyar palástjában, de koszorúzottan jelenik meg a magyar-római államgondolatnak ez a személyiségében páratlan kifejezője. S maga körül ugyanilyen magyar-római világot terem. A palota falain a magyarság hősi harcait megjelenítő freskók; asztalánál a harcokat megénekelő lantosok; udvarában antik győzelmi jelvények és Herkules küzdelmei bronzba vésve;

szobáiban római szimbólumok, quadrigák; nyaralója diadalkapura formázik. Nagy szerepe volt ebben Bonfininek, a király történetírójának. Római tógába öltöztette a magyar történelmet, úgy, amint az udvar eszménye megkövetelte. Messzevilágító stílust teremtett, mert hiszen a következő századok történetírói kevés kivétellel mind az ő művét folytatták.

A Mátyás királyt dicsőítő s mindent lehetőleg klasszicizáló olasz humanisták ehhez még valami mást is hozzáfűztek. Brandolinus Lippus és Callimachus Experiens Mátyás királyt «viva lex»-nek, élő törvénynek tekinti. A római jog alapvető alkotmányjogi tétele volt a «quidquid principi placuit, legis habet vigorem», mellyel a császári abszolútizmusnak adták jogi megfogalmazását. A magyarság semmiesetre sem fogadhatta el az uralkodói hatalomnak ezt a tételét. Mátyás király óvakodott is tőle, hogy erőltesse. Megelégedett egyéniségének és képességeinek rendkívüli fölényével és élete vége felé már csak a törvények erejére bízta fiának sorsát. Az a tény, hogy Mátyás, mint «az Igazságos» élt népe hagyományában, mutatja, hogy hatalmát, mely csaknem elérte a «viva lex» megfogalmazását, önnön igazságérzetével és önfegyelmével mérsékelte. A főnemesség és főpapság azonban így is veszedelmesen nagyra ítélte a királyi hatalmat. Werbőczy ünnepélyes óvása a római uralkodói fogalom és az abszolút uralkodás ellen, ilyen aggodalom visszhangja.

Egyik legjelentősebb következménye az antik műveltség hatásának a törvényalkotó génusz föl szabadítása. A kora középkori gondolkozás, a törvényt is isteni eredetűnek tartja. A késő középkorban és humanizmusban ezzel szemben egyre jobban utat tör magának a társadalmi szerződés

és az emberi törvényalkotás gondolata. Werbőczynél a kettő nem ütközik össze. A törvényhozást Isten ajándékának és emberi találmánynak tartja egyszerre s hirdeti, hogy «az emberi törvényeknek csak addig van erejük, amíg az isteniektől nem különböznek.» A hellén természetjog «íratlan törvényét» azonosítja a magyar szokásjoggal. Az európai műveltség itt is csupán rangot és nevet ad annak, ami már megvan. Maga az a tény azonban, hogy oly erős jogászai tevékenység folyik (Mátyás király 1486-i kodifikációs kísérlete, Werbőczy «Opus tripartitum»-a) az emberi törvényalkotás humanista eszményét váltja valóra. Werbőczy a rendért küzd, törvényekkel próbálja menteni, ami Mátyás király halála óta veszendőbe látszik menni, az ország nyugalalmát, hatalmát. A magyar középkori krónikákban érvényesülő nemesi népszuverenitás elméletét átveszi és összekapcsolja a védőbástya-gondolattal. A magyar nemesség, mely a néppel lenne azonos, hatalmát nem «átruhazza», de «átengedi» a Szent Korona viselőjének. A római «translatio imperii» megfelelő és bölcs módosulást szenved.

A nemesség sem valami megmerevedett fogalom Werbőczynél, szorosán kapcsolódik a magyar államcélhoz, a törökellenes harchoz. Itt is tulajdonképpen Kézai Simont követi, aki már említi, hogy a régi magyarok azokat taszították szolgaságba, akik visszautasították a fegyveres fölkelést. Másutt már említettük, hogy ennek volt alapja a türk népek ősi politikai szervezetében. De a római jog is hasonlóan igyekszik magyarázni, hogy a természetjog ellenére mégsem minden ember szabad. Werbőczy a keresztény középkor hagyományait és a humanizmus elveit összeegyezteti s ebbe illeszti be a magyar szokásjogot. Klasszikus műveltségű ember, de nagy tömegekhez szól, ezért

közérthető nyelvre fordítja le az európai magyar állam félévezredes hagyományait.

E mellett új embereszmény formálódik ki Mátyás király környezetében. Ő maga nemcsak ifjúságában, nevelői hatására tanulmányozta az ókori irodalmat, de később is olvasott, amikor ideje megengedte és még szívesebben növelte tudását élőszóval, társalgás útján. Büszkén írta Pomponus Laetusnak, hogy az állandó háborúk ellenére, melyektől lélekben irtózik, igyekszik az irodalommal is törődni. És valóban a budai könyvtár egy-magában elég példát szolgáltatna erre. Hiszen a «könyvtáralapítás» nem fejezi ki azt a több évtizedes állandó szenvedélyes erőfeszítést, amellyel szervezte, gyűjtötte, rendezte könyvtárát, mellyel együtt élt s amelynek szobájában pihenni szeretett. Amint klasszikus műveltsége lelkének integráns része, éppúgy a platonizmus iránti vonzalma sem külső divat. A modern ember vallásos szomjúságát és kételyeit akarta vele csillapítani, platonizmusa annak a gazdagabb de veszedelmekkel teljes hitbéli gondolkozásnak egyik tünete, mely a renaissance nagy egyéniségeit a megelőző kortól elválasztotta. Platon a bölseletet, a keresztény hitet erősítette s a budai összejöveteleken a lélekért küzdöttek.

Mátyás király azáltal vált új embereszmény teremtményévé, hogy nem csupán a maga életében való-sította meg a kettős eszményt, a tett és irodalom együttes szeretetét, de teljes öntudattal mutatott rá erre a követelményre népe előtt. Védelmére kel Báthory Miklós váci püspöknek, akit csúfoltak, mert a királyi tanács ülése előtt Cicero «Tusculumi Beszélgetései»t olvasta s Bonfini ün-nepélyes bemutatkozásán szétosztja a humanista munkáit az udvar előkelői között. Bonfini szerint szóval, rábeszéléssel, példájával tudatosan igye-kezett hatni. Az ő hatására ismerünk a püspöki

udvarok keletkezésében s hogy az első renaissance paloták vagy átalakítások olyan főúri birtokokon történtek, amelyek közel estek a Duna mentén fekvő királyi épületekhez és az új renaissance-centrumokhoz. A király környezetében élő kancelláriai tisztviselők ezt az új műveltséget átvették és továbbadták a latin műveltségű deákságnak. A kancelláriák tisztviselői klasszikus és humanista könyveket kölcsönöznek egymásnak. Egy deák formuláskönyvünkben középkori rigmusok és goliardikus versek mellett humanista költemények tűnnek föl. Az új művelődési eszmény magyar formáját hirdeti Várad Péter kalocsai érsek, amidőn barátjáról, Báthory Miklósról azt írja, hogy a könyvek állandó olvasása, a szép művészetek és az erények buzgó tanulmánya még jobban megvilágosította elméjét, mely természettől fogva nemes volt.

3.

Ha pedig egységesen akarjuk látni a nemzetkép alakulását úgy, mint azt a kortársak látták, két jellemző nyilatkozatot kell tekintetbe vennünk: az egyik a XIV. századvégi pécsi egyetemi beszédek közül a Szent Istvánról szóló, mely, miként a többi, valószínűleg dominikánus kézből ered, a másik Nagyszombati Márton, bencés humanista buzdító költeménye a magyar előkelőkhöz a török elleni háború érdekében. Ez a Zalkái László kancellárhoz intézett költemény 1523-ban jutott napvilágra, tehát nem sokkal a mohácsi katasztrófa előtt. Ami eltérés a két nyilatkozat között van, az Mátyás király élete művének nem romlandó részét jelenti. A dominikánus beszéd eszménye Szent István, aki nemzetének emberies életet teremtett. Mert az embert egyszerre neveli morális lénnyé a «lex Christiana» és a «lex Iustiniani», a vallás és a

világi törvények. Irgalmasoknak kell lennünk társaink iránt és meg kell őriznük lelkünk isteni eredetű méltóságát. A szerző egyformán támaszkodik az Apostolok Cselekedeteire, egyházatyákra, Ciceróra és más klasszikus auctorokra. Mindazoknak a gondolatoknak csaknem hiánytalan továbbfejlődését látjuk, amelyeket; legendákban, himnuszokban, törvénygyűjteményekben már volt alkalmunk látni. Itt azonban teljességgel a humanizmus felé fordul az érdeklődés.

Sokkalta teljesebb és nagyvonalúbb Nagyszombati Márton epikus költeménye. Hatalmas összefoglalása a magyar középkor és renaissance klasszikus gondolatkincsének. Figyelmezteti a nemeseket, hogy csupán akkor nemesek, ha méltók az ősök erényére, akik azt megszerezték. Szent István nagy tettét fordulópontnak érzi, amely egyetértést, békét, törvényeket adott. Először is a humanisták dús Pannónia képzetét visszavetíti a középkorba, mint valami ovidiusi aranykorba. Az Árpádházi szent királyok után Báthory István, Kinizsi Pál és tüstént Mátyás király következik «a királyok csodálatos csúcsa». Természetesen elmondódnak dicső tettei, de jellemző a mód, ahogy arcképét megvonja. Védelmesője volt népének és nagyon szerették. Alatta az állam nyugodtan virágzott éveken át: «Roma velut viguit sub Cicerone potens.» Ciceróban immár olyan valakit lát, aki államférfi és egyszersmind irodalmár. De Mátyás király egyénisénegek hangsúlya ezáltal az irodalmi részre terelődött. Amit Bonfini már sejtetett s a későbbi történetírás teljességgel átvett, az itt irányító szempont: «Minekutána a szomorú és gonosz halál ezeket az ősatyákat elvitte, lehullott minden díszünk, eltávozott tőlünk a virtus és a dicsőség.» Nagyszombati Márton költeménye még egy vé-

konyább művelt réteg fölfogását fejtí ki. A század végére azonban a klasszikus szónokias műveltség a magyar társadalomban annyira elterjed, hogy Jean Bodin, a nagy francia jogbölcse a hipokratesi környezetelméletet alkalmazva úgy jellemzi a magyarokat, mint akik különös érzékkel vannak megáldva a politika irányában, kiváló jogászok, szónokok, katonák, akár csak az olaszok, az északspanyolok, északnémetek és a franciák. Úgy látszik, hogy amint a szittyák földjén és másutt megjelent a humanizmus, átalakult az ősi irodalmi sablon is.

Ez az átalakulás valóban jogosultnak tekinthető. A humanizmust a merev, rendi értelmezés mellett fel lehet fogni szociális értelemben is. A humanitás fogalom nemcsak az alsóbb néposztályokkal való emberies bánásmódot követelte meg, de egykettőre hatóerővé válik az a gondolat, hogy a műveltség nemesít. Ehhez azonban tekintetbe kell vennünk a terjeszkedő protestantizmus egy-két alapvonását is. A reformátorok hitüket nemcsak a főurak között igyekeztek terjeszteni, akik magukkal hozták falvaikat, de maga a nép között is. Ezért terjesztik szándékosan az írástudást és olvasást, ezért fordítják a zsoltárokat és a Bibliát, ezért alapítanak nyomdákat. Kisnemesek, vagy éppen nem nemesek számára megnyílt az út a társadalmi előrehaladás felé, ha tanulni kezdtek.

Ezzel egyidőben, XIII. század második fele óta a deákság valóságos társadalmi réteggé alakul. Mindazokat a pályákat, amelyeket ma a középosztály foglal el, s amelyekhez írástudás szükséges, ők töltötték meg. Ügyvédek, jegyzők, tanítók lehettek, esetleg papok vagy titkárok, énekes és lantos deákok; ők mentek el gazdatisztnak, fizikusnak, orvosnak, kereskedőnek, garabonciásnak és sokszor bizony kalandornak. Gyakran cse-

rélték életpályájukat, úgy, hogy a diákságot mozgékony társadalmi rétegnek kell elképzelnünk, amelynek tőkéje az iskolában szerzett tudás. A reformáció és a deákság mellett harmadik jelensége a népi erők bizonyos fokú fölszabadulásának a katonai kiválasztás, mely a XVI. század török háborúiban inkább érvényesült, mint valaha. Ezért maradt fenn annyi címer, amelynek rajza a török háborúkra emlékeztet. Nem jelenti ez az alsóbb társadalmi rétegek befogadását, csak az egyéni kiválasztás fokozódását. A Mátyás-kori középnemesekből főrangúak lesznek s nagy számban tűnnek föl eddig ismeretlen családok és egyének. Ez időben mondja ki hát a humanizmus, hogy a tudás is nemesít. Talán a legjellemzőbb erre Enyedi György népszerű széphistóriájában, a «História Elegantissima»-ban Gisquardus és Gismunda története. A főhős alacsony sorsból küzdötte föl magát a királyi titkárságig. Gismunda ékes szavakban védelmezi atyja előtt szerelmét. Az igazi nemesség nem külső dísz, hanem az elme ragyogása: «Tulajdon természeti fényesség». A nemességet, minthogy mindnyájan egyformák vagyunk Isten előtt, a jó erkölcs szerzi meg. Ezért a tudós embert soha nem lehet «parasztinak» mondani.

Mátyás király új embereszménye, íme, társadalmi irányban gazdagodott. Amint egyrészt a Balassiakban, a Zrínyekben a katona és író Mátyás-i egységét látjuk, éppen úgy Tinódi Lantos Sebestyénben és Bocatius János példáján, akik nemességüket irodalmi működésükért kapták, a népi származású reformátor-írókban és deákokban a humanista szemlélet kiválasztó erejét kell látnunk.

Az irodalmi kiválasztás háttérében azonban a nyelvemzet fogalma áll. A XVI. század a vulgáris nyelvű humanizmus kora. Az olasz humanisták visszatérnek a Trecento nagy olasz nyelvi forra-

dalmához ihletésért, a németek fölfedezik nyelvüket. A nyelv művelést úgy tekintik, mint kötelezettséget Rimay János a magyar lingua vulgárisnak már öntudatos képviselője, ezért hivatkozik «Dantes»-re, Petrarára, Bocatiusra s másokra, mint akik «az deáknevelés mellett ezen miniummal az közönséges honjokbeli nevelket is mind színezték s mind ékesítették». Balassi Bálint irodalomteremtő munkássága után ez természetes.

A nyelv és nemzet összefüggése igen tanulságos fejlődést mutat. A középkorban krónikáink szívesen jellemzik csúfondárosan az idegen népeket nyelvük által. Mátyás király már, mikor hadat izén III. Frigyes császárnak, mint «a magyar nyelv és név ellenségéről emlékezik meg róla. A rómaiak «magyar név» mellett a «magyar nyelv» az a második fogalom, amellyel a nemzet fogalmát kifejezi. Úgy látszik, hogy az ő korában a nyelv többé nem öntudatlan adottság. Mátyás király egykorú följegyzés szerint Báthory László pálos szerzetűjítő bibliafordítását a Corvinába tette. E fordítás már nem műveletlen, propaganda céllal készült, vagy e célból fölhasznált, hibákkal teli fordítás, hanem adataink szerint tudós, Szent Jeromos-i vállalkozás eredménye volt. Gyöngyösi Gergely, pálos történetíró 1528 táján Báthory Lászlóról azt írja, hogy a bibliát a mi vulgáris nyelvünkön (in nostro vulgari) fejtette ki. Gyöngyösivel körülbelül egy időben a Karthauzi Névtelen a népi nyelven való tolmácsolást nemzeti cselekedetnek érzi. Állandóan vulgáris nyelvről beszél és úgy érvel, hogy «minden nyelvű nemzetek» anyanyelvükön bírják immár a Bibliát, csak a magyarok nem.

Ugyanazon vallásos szövegek újabb és újabb, egymástól sokszor elszigetelt tolmácsolása a közös nyelvi és nemzeti öntudat ébredésének jele. A nyelvi ébredés indította Sylvester Jánost, hogy a

virágénekek nyelve, a magyar nép nyelvi képzelete előtt hódoljon, ez Bornemisza Pétert, hogy Elektrafordításában nemzetről és nyelvről elmélkedjék. Teljességgel szabályos belső fejlődés kapott külső támogatást a vulgáris nyelvű olasz humanizmustól éppen úgy, mint a némettől, a Bembok, Tomitanok törekvéseitől csak úgy, mint Erasmustól, Melanchtontól, Beatus Rhenanustól. Bornemisza ugyan politikai célból fordítja az Elektrát, de a mellett honfitársaival meg akarja ízeltetni a tragédia műfaját s ő maga ezen gyakorlat által nemcsak a görögben, «hanem népi nyelvünkben is» bizonyos készségre próbál szert tenni. Sophoklest és Euripidest, mint a nyelvbéli előadás hathatós fejlesztőit tekintti. Az első jelentékeny magyar visszanyúlás Janus Pannonius fordításai óta a görög klasszikusokhoz ez az Elektrafordítás. Es azonnal nemzeti tetté válik, mert szerinte a magyar nyelvet: «Cicero és minden műveltebb nemzet példáján okulva, napról-napra a legsúlyosabb okokból, minden erőnkből művelni és gazdagítani kell». A nyelv a három felé szakított Magyarország műveltjei számára ugyanolyan erős összekötő kapocs, mint Werbőczy hallatlan népszerűsége szert tett Corpusa a nemességnek, A megbonthatatlan szellemi egységet pedig megkoronázta Mátyás király hagyománya és legendaszerű emlékezete. A humanista nemes és író, aki népe nyelvét is fölfedezi, új, évszázadokra érvényes embereszmény alaptípusa. A humanitás-fogalom minden változata és értelmezése, kezdve az emberszereteten és becsületen, folytatva a virtuson és pallérozottságon, hatalmasan öntudatosul a művelt magyar lélekben és soha többé ki nem esik belőle. Magyarország ezentúl erős kulturális hagyománnyal rendelkező ország, amelynek legjobbjai fölismerték fennmaradásának alapelemeként az irodalmat.

HÉROSZOK ÉS HEROINÁK

1.

Mátyás király halálával olyan korszaka nyílt a magyar történelemnek, amelyben a szellemi élet lehetőségei megváltoztak. A királyi udvar helyét fokozatosan a kancelláriák foglalják el, különösen a mohácsi vész óta. A királyi pártfogást a főpapok s lassanként a hatalmas főurak mecenási kedvtelése váltja föl. Hazai egyetemek híján egyelőre néhány külföldi, mint Wittemberg, Padova, Bologna, Bécs és Strassburg gyűjtötte szellemi központba a magyar ifjúságot. A szellemi műveltségnek, irodalomnak leghatalmasabb tényezője azonban a XVI. századtól egészen a XVIII. század végéig a hazai iskola lett. Egyesek közülük a főiskola, később egyetem szerepét töltötték be, szellemi empóriumokká lettek. A gyulafehérvári főiskolához Apáczai Csere János neve fűződik, a nagyszombatival Pázmány Péter s a költő Zrínyi neve forrott egybe. Gyöngyösi István Sárospatakon tanulta a mitológiát, Csokonai Vitéz Mihály debreceni vágáns deák volt és maradt mindvégig.

E mellett érdekes társadalmi változások figyelhetők meg maguknak az íróknak típusaiban. A nagyjelentőségű deákságból nem lett városi középosztály, mert vagy a török foglalta el a városokat, vagy a deákság tört fel magasabbra, a nemességig. Mivel az állandó harcok fenntartották a nemesi

kiválasztásnak katonai jellegét, érvényben maradt a nemesség föltétlen felsőbbsege is. Ennek eredményeként a deákság áthozta a középnemességhez ügyvédi műveltségét (procurator, prókátor), de egyszersmind a latin műveltség iránt való nagyobb érdeklődést is. Gyöngyösi István például előkelőbb deák egy főúri udvarban, titkár, prókátor, de ugyanakkor maga is nemes birtokos, megyei tisztviselő. Viszont iskolák rendkívül nagy számban voltak, tehát lehetővé vált, hogy a nemesség a latin nyelv és műveltség birtokában egyre nagyobb részt vegyen az írásbeliségben. Az alsóbrangú deákság lantos költészetének, széphistóriáinak úgyszólván teljes termése az iskolák közelébe vezet. Erre utalnak az efféle költemények mitológiai zsúfoltsága, klasszikus műveltsége. Iskolamesterek, prédikátorok, deákok viszik a XVI. század végén és azon túl is a népies irodalomban a főszerepet. Az ő érdemük, hogy az írástudók körén kívül is szétterjednek a klasszikus világ képei.

Zrínyi Miklós, a magyar barokk másik nagy költője már főúr, nemcsak mecénás, de maga is író. A magyar irodalmi fejlődés jellemző bizonyítéka. Zrínyi az örököse azoknak a főpapoknak és középnemeseknek, akik a Pozsonyban székelő nyugati, királyi kancelláriában őrzik a nemzet politikai hagyományát egészen a XVII. század első, második évtizedéig. Ekkor jelentőségük megcsökken, s velük hanyatlík a klasszikus szabású magyar történetírás. Emitt Révay Péter, Erdélyben jóval később Bethlen Farkas és János jelenti egy korszak lezárulását. Egy-egy évtizedre az erdélyi fejedelmi udvar és a nyugati, valamint keleti részek iskolái tartják fenn a nemzet történeti műveltségét. S a hanyatlás tart egészen a XVIII. századig, amikor az ország újjászervezése idején magához tér a magyarországi *respublica litteraria* is. De jellemző,

hogy a megújulás minden jelensége az iskolákhoz, azok tanítóihoz, szerzeteseihez fűződik. Ha mindenáron periódusokat akarunk elkülöníteni, 1686 látszik a legfontosabb dátumnak: addig a barokk hősiesség a való életet jelentette, azontúl lassan átalakul emlékké, büszke hagyománnyá. Széttérjed a társadalomban és lassan áthatja.

A «hősi» barokk korszakban a klasszikus műveltség termékenyítő szerepe egyre jobban kifejlődik. A klasszikus műveltség találkozása a magyar géniusszal a táj, az állam és nemzet, az emberformálás és irodalom minden jelentős kérdésében növekszik, tovább fejlődik. Az idillikus kép, miszerint a magyar föld Pán dús országa, valósággal ígérlet-földje, tovább irányítja a műveit külföld s a magyar humanisták gondolkodását. Egyenesen Ransanus lelkenedző leírását választotta mintájául a XVI. századvégi «Oda Magyarország termékenységéről». Szerzője ismeretlen, de báró Graded Horváth Gergely környezetében kell keresnünk, aki arról volt híres, hogy nemcsak iskolát alapított, de maga is résztvett a tanításban. A magyar mezők fölszabadulásának vágya hatja át a költeményt. Ásványok, gabona, izes borok, pompás paripák, gazdag nyájak, halakkal teli folyók, vadméz, gyümölcs tűnik fel előtte, virágillatot érez, ha a magyar hazára gondol. A magyar férfiak már «két táborban szolgálnak», a hadi dicsőség táborában és «a szelídebb Minerváében».

Csak Isten üzné már el a török szörnyeteget, hogy a «hun nép» megpihenhetne a békés mezőkön! Ez a hangulat egészen eklogai. Jellemző, hogy Bocatius János, a magyar földre szakadt sziléziai humanista Thurzó Imre házasságára éppen ekloga formájában írt latain versezetet. Az ekloga («Menyegzői lúd») környezete sajátosan magyar. Négy kocsis, illetve paraszt, akiknek neve Tibiscus,

Bodrogus, Árva és Vagus a tűz mellett beszélgetnek, kenyeret és brinzát (brinzam) esznek, és bort iszogatnak hozzá. Dicsőítik az új párt, a «héroszok» sarjadékait. Megjelenik a tudomány szembeállítva a durva harccal s egy eszményben fonódik össze a tudomány és a vitézség (arte et Marte).

Nagyjából ugyanezt a gondolatvilágot variálja jó néhány évtizeddel később (1681) Gyöngyösi István, de szép magyar nyelven a «Kesergő Nymphá»-ban. A bús tündér maga a magyar haza. A Duna vizénél üldögél sírván s a humanisták aranykorát esdi vissza. Persze találkozunk a humanista Kánaán pusztíthatatlan boldogság-képeivel. A szellem és fegyver kettőssége ugyancsak szóhoz jut, hiszen Magyarország «másod Róma» volt. A költemény rokonsága az előbb tárgyalt «Ódával» kétségbevonhatatlan. Ezúttal azonban gróf Esterházy Pál «fegyveres Griff»-jétől várja az udvarló költő a régi boldogság helyreállítását. A visszatérő aranykort ünneplik erdők, mezők, hegyek:

«Minden erdők s völgyek kezdnek vig zendülést»
Orion s Amphion tártnak kedves gyűlést.
Ki lantját pendíti, ki kezd hegedülést,
Ki dalol, ki sípol, ki tesz más örülést».

(82. str.)

Az ókori istenek is magyar tájra költöznek, csak egy kicsit megváltoznak. Gyöngyösi például az ovidiusi Heroidákat fordítva, minduntalan betold magyar ízű részleteket, melyek az akkori nemesi világról sok mindent elárulnak. A szökésen tanakodó Paris és Heléna már előre látják egymást, mint zsörtölődő, perpatvarkodó házaspárt. Heléna úgy véli, hogy Paris kicsit nyersen emlékezteti majd könnyelmű természetére, Paris szerint pedig Heléna tényérokot fog a fejéhez vagdosni. Ifjabb Zrínyi Miklós, amikor végvári-kapitány ösét, a

jámbor és hős Aeneas-képére stilizálja. Aeneas vonásait megkeményíti, a valóságos Zrínyit megszelídíti. Zrínyi Vergiliusnál nemcsak nyelvezete, de lelke szerint is puritánabb, egyszerűbb. A harcias «szűz Camilla» itt Deli Vid hűséges felesége, a keresztségben a Borbála nevet kapja s nem is szilaj indulatból harcol, hanem mert nem akarja elhagyni urát. S ez még csak nem is Zrínyi leleménye, hanem Szamosközy István tanúsága szerint maga a valóság. A szigeti asszonyok közül akárhány az ura mellett esett el. Azután itt van Zrínyi Hajnala! Az ősi kép, a Rózsaujjú, a csodálatos Eos, a gyöngéd Phosphoros mennyire megváltozik magyar földön!

«Ihon jün szárnyas lovon szép piros Hajnal,
Mosódik zabiája fejr tájtékjával,
Az ló fekete volt, de szöbb Pegazusnál,
Orra likjából tűz, szemébül jün halál».

Bizony végvári Hajnal ez, amelyen a szép zöld mezőkön éri el a vitézt:

«Kis fejr patyolat magának fejében,
De az ű orcája van nagy fényességben.
Ű maga öltözött arany páncérüngenben
Két szál hebánum csid van fényes kezében.

Minden kis vereték, mely lóruul csöppenik,
Szép gyöngé harmattá az földön változik.
Eló'tte sötétség nagy futással oszlik,
Kerüllette az ég messzirül tündöklük.

Ifjú orcával mindent megvidámít,
Ű földbül virágot szépségével indít,
Ű fülemülében keserves torkot nyit,
Ű forrást, ű folyást, erdőt, mezőt újít».

Hasonló átalakítást végzett az évszázados állandó használat a középkortól örökölt regényes

antik hősök némelyikén. «Világbíró Sándor» állandó, magyar díszítő jelzőjével már nem idegen hódító. Viszont a «Gesta Romanorum»-ból kilépő császárok elvesztették minden helyhez kötöttségüket, akárhol is élhettek volna. A széphistóriák hősei csak látszólag délszaki szerelmesek, valójában idő és tér fölött lebegnek: a boldogtalan Euryalus és Lucretia, Gisquardus és Gismunda, Voltér király és a megpróbált Grizeldis, a csodálatos Argirus és az aransárhajú Tündér Ilona. Az akkori énekesek és hallgatók számára az utolérhetetlenül tökéleteset, a nagyszerűen szépet és hősieset egy-egy mitikus alak sejteti. Bal assi teremti e stílus legszebb példait. Szerlem-énekeinkben a «virágszál» megforrósítja az elmét, mint Vénusz, eszes, akár Pallas, szűziesen szilaj, miként Diána. A szerelmes férfitől nem tagadja meg az ének Mars erejét, Apolló szépségét és értelmét, Amfion és Orfeusz dalának édességét. Gyöngyösi István, a titkár-poéta egy körültekintő császári kapitány és egy talpraesett nagyasszony híres története kedvéért megrabolja az egész Olymposzt. Wesselényi Ferenc és Széchy Ilona nem is egy-egy istennel érnek föl, hanem akárcsak a virágénekek hősei, valamennyivel. A mitológiának olyan mély recepcióját lehet megfigyelni, amely számunkra groteszknak, mesterkéntnek tűnik föl. De e nélkül soha nem bátorodott volna föl Vörösmarty! Tény, hogy a barokk a középkori aliegorizálást egészen túrhetetlen mértékben folytatta. Minden jelenthetett mindent. Egy XVII. századvégi iskoladrámában (Hungária respirans, 1685) a szépséges Paris alatt a budai nagyvezért kell érteni, az elrabolt Heléna Magyarország lenne, Lipót császár Menelaos mögé rejtőzik s a sorsüldözött Pnamos senki más, mint a török szultán. A XVIII. század első felében minden törés nélkül látjuk folytatódni Magyarország antik

és hitregei képét. A milió elmélet ősi hipokratesi fájának a régi ágak mellett egyre több új hajtása van. Az «Igazi nemességről» szóló költemény (1741) az itteni éghajlatból magyarázza a magyar jellemet, és pedig elég kedvezően. Thuróczi László az «Ungaria»-ban viszont úgy veszi észre, hogy a magyar nép kiválósága független az éghajlattól. Az idegeneket azonban a magyarokhoz mindenben hasonlónvá a magyar föld éghajlata teszi. Az ovidiusi Metamorphosis népszerűsítői a magyar földhöz kötik az antik istenek tetteit, vagy hasonlókat találnak ki. így veszi Szvathus tót király a Vág-folyó alakját, így változott Aba fejedelem leánya Kassa városává s a hegyektől meredő Erdélyben buktak el a gigászok. Kazy Ferenc «Hunniás»-ának magyarjait Diána csodaszarvasa csalogatja, Phoebus vezeti s az összeférhetetlen Juno intrikál ellenük.

Nem kevésbé jelentékeny a táj klasszikus képe szempontjából a történetírásnak egy jellegzetes ága. Elsőnek Oláh Miklós «Hungaria»-ja képviseli a műfajt. Tacitus «Germania»-ja és olasz humanista történetírók példájára egységesen tárgyalja a földrajzot, néprajzot, régészetet a külső történettel. Az őstörténet is jelentékeny szerepet kapott ebben a műfajban. Ugyancsak Oláh Miklós «Attila»-ja az első magyar példa rá. A magyar történetírás XVII. századi nagy pangása után, amikor a nemzeti-humanista történetírás szerepét az ön-életrajz és emlékirat vette át, Bél Mátyásék tulajdonképpen ugyanitt folytatták. A külföldi államismereti iskolák csupán bátorították fellépésüket. Bél Mátyás is a régiek, Verancsics Antal és mások nyomába lép, amidőn a keleti magyarság gondolatát pártul fogja.

Evvel kapcsolatban érdemes a hun-székely írás körüli gondolatokat is kissé figyelemmel kísérni. Telegdi János, leydeni magyar deák 1598 táján

érdekes művet szerkesztett. A székely rovásírást taglalta «A régi hunok nyelvének alapelemei» címen, megmentvén a csíkszentmihályi föliratot is. A rovásírás művelődési jelentőségét a Mátyás-kori renaissance fedezte föl, mely Attila korára, mint a magyar hatalom és műveltség hőskorára tekintett. A XVI. században mindazokat a szerzőket foglalkoztatta ez a kérdés, akik a székelyekről írtak. Verancsics Antal felismeri, hogy a szittyia eredetű székelyek rovásaikat a keleti népekhez hasonlóan jobbról-balra viszik. Baranyai Decsi János az ősi írásnak ebből a keleti módjából mélyreható következtetéseket von le Telegdi Jánoshoz írt levelében. A magyar írást éppen ellenkező irányba vezetik, mint a görög és latin írást. Nagy büszkeséget ad ez neki, hiszen igen kevés nép van, még a «műveltségben és hatalomban kiválóak» között is, melyeknek saját írásuk lenne. Abban a tényben, hogy a görögök a föniciaiaktól írásjegyeket kölcsönöztek, újabb bizonyítékát látja a kultúrávándorlás ezidőtájt erőrekapó tanításának. Elvitatja a görögöktől a filozófiát a tudományt, az antikvitást. Ügy érzi, hogy az ázsiai szkiták s velük a magyarok is közelebb vannak az Ószövetséghez, minden műveltség forrásához, mint a görögök. Kívánja? hogy ezt az ősi írást tanítsák az iskolában a gyermekeknek. Majd rendszeres magyar nyelvtant sürget. Gyűjtsük össze nyelvünk kincseit, történetünket, irodalmunkat, mentsük meg a halhatatlanság számára, hátha teljesen elpusztulunk. Decsi János nem üt pártot Európa ellen, hiszen humanista, aki mindenki között a legnagyobbarányú kísérletet tette arra, hogy a római jogot összhangba hozza a magyar joggal s aki Sallustiust magyarra fordította, hanem a kultúrák átadásának humanista gondolatába illesztette bele a magyarság szerepét. A XVIII. században azután Dezserický Ince, Bél Mátyás vette föl ismét

a fonalat és javasolta újból az ősi írás följújtását. Szándékukban észre kell vennünk a preromantikus lelkesedést.

A tisztán értelmezett régiségtan ugyancsak él a XVI. század második felében s tart a korfordulóig. Erre a korszakra jellemző a régiségtani érdeklődés mindenütt, egész Európában. Külföldi irodalom buzdítja gyűjtésre Zsámboky Jánost, az erdélyi Szamosközy Istvánt, s valószínűleg Telegdi Jánost is. Viszont nem csupán az érdeklődés elfordulása idézte elő a régészet hanyatlását, hanem az is, hogy a lelőhelyek jó része török uralom alá jutott. Az ország helyreállításának és a XVIII. századi klasszicizmusnak kellett jönni ahhoz hogy ismét fölélessze a római emlékek szenvedélyét.

2.

Állandóbb folytonosságot látunk azokban a klasszikus hagyományokban, amelyek eszmeiek lévén nem voltak ennyire alávetve a török térfoglalásnak. Az állam és nemzet gondolatvilágában a humanisztikus formaadás nagyjából közös a királyi Magyarország és Erdély között. Közösnek nevezhető Mátyás király birodalmának hagyománya s a jogi élet rendje, amint Werbőczy megállapította, közös a magyar irodalmi nyelv s a latin államnyelv. De már másként fogta föl Mátyás királyt a pozsonyi kancellária, másként az erdélyi. Amott a Habsburg-családdal kötött családi szerződést hangsúlyozták s Mátyás király törökellenes vállalatait. Az egy Révay Péter koronaőr látja csak benne a magyar függetlenség és szabadság hőjét. Keleten, Erdélyben Mátyás nemzeti nagyságát, uralmának öncéfűségét, politikájának eszélyességét emelik ki. Ha nyugaton a védőbástya-gondolatot a liviusi «hit és fegyelem» eszméjét örökölték a humanizmustól, keleten az önálló politikai spekulációt.

A nyugati magyarság várvédő harcaiból emelkedett ki a barokk hőosz eszménye s a Zrínyiászban lett halhatatlanná. A vakmerő «padován» gondolkodás és a francia huguenották pártirodalma támogatta a szabadság-retorikának protestáns és erdélyi megnyilatkozását. Bornemisza Péter Elektrafordítása például (1558) tele van lázas időszerűséggel. Úgy véli, hogy Sophokles darabja egyetlen főcélra irányul, szembe kell-e szállni a bitorlóval, vagy ki kell-e várni az idő orvoslását. Szerinte Elektra örök típus, a «hősi lélek». Chrysothemis viszont a «szelíd», a «békés». Da e «Magyar Elektra» többi alakja is XVI. századi hangsúlyt nyer. Az önkényes fejedelem: Aegistus. A fölszabadult, bűnös asszony, akit agg férje «zabolán akar vala tartani»: Chtemnestra. A század tirannicidája: Orestes. Bornemisza után pedig Forgách Ferenc és Szamosközy István erdélyi történetírók a tragikus hősök egész sorát állítják elének.

Ugyanis klasszikus források nyomán ebben az időben a padovai egyetemen az a felfogás alakult ki, hogy a történelem világszínpad, ahol a királyok antik hősök példájára ágálnak az égiek szóraztatására. A magyarok közül Zsámboky János, Forgách Ferenc, Szamosközy István műveiben emelkedik legmagasabbra e szemlélet. A nagyhírű családok, uralkodói dinasztiák teljes kipusztulását tragikus istenítéletnek látják.

De néhány író és történetíró ellenérzése általában nem befolyásolta az egyeduralmi gondolat virágzását. Az erdélyi fejedelmek János királytól Bethlen Gáborig mind Mátyás király példájából merítenek lelkesedést, ézszerűségi politikai elveiből tanulságot. De a fontoló politikai tudományt hirdeti Baranyai Decsi János is, a történeti politika és jogegyeztetés erdélyi képviselője. Okulás végett fordítja le Sallustiust magyarra (Az Caius Crispus

Sallustiusnak két *Historiaia*, *Cibinii*, 1596). A római és a magyar jogot is azért egyezteteti a «Syn-tagma Iuris»-ban, hogy a jogszabályok alkotását, illetve alkalmazását megkönnyítse, és kritikai segédeszközt adjon. Baranyai Decsinél nyoma sincs annak a megragadó misztikumnak, amely kortársának, a koronaőr Révay Péter munkáján józan politikai aforizmái ellenére is uralkodik. Révay úgy látja: minden tapasztalati bölcsesség fölött áll az uralkodói erkölcs és a Szent Korona, melynek Istentől eredő hatalma van. Révay Péternek a Szent Koronáról szóló művében válik a magyar állameszme idő fölött álló, örök szubsztanciává, mely a koronázás után összekapcsolódik az uralkodóval, de a Szent Koronában van megtestesülve.

Viszont Erdélyben eljutnak az ideiglenes republikanizmusig is, de az effajta erőfeszítések még átmenetileg sem voltak sikeresek. A klasszikus gondolat és stílus szempontjából érdekes jelenségeknek vagyunk tanúi. A szabadságvédő országgyűlések nyelve hol latin volt, hol magyar. De már a XVI. század fordulója táján a kettőnek keveredését mutató, sajátos latin-magyar nyelvezet áll készen, amit meg lehet figyelni a korabeli nagy politikusok írásbeli emlékein is, nem véve ki a költő Zrínyit. Az iskola ugyanis a legnagyobb mértékben élő nyelvnek fogta föl a latint úgy, hogy az a használatban szorosán egyesült az anyanyelvvel. Az ünnepélyesebb iratokban és beszédekben a klasszikus történelem politikai tanulságait, bölcs mondásait szórják el. Bocskay 1605-i országgyűlési előterjesztésébe az ókori irodalomnak jónéhány politikai közhelyét szövi bele. Például ezekben a jellegzetes sorokban: «Tulajdon azért csak ezen kell állnunk, pedibus manibusque, miképpen az elkezdett dolgot jó móddal végezhesük. Iacta

enim est alea! Azt is tudjuk, hogy concordia magnae res crescunt, viszont discordia maximae res dilabuntur. Nem kell most néznünk kárunkat, se szép házainknak, jószágunknak pusztulására (kiért mi is revid nap taliot adjunk), hanem'oltalmaznunk kell életönket,régi jó hírönket, nevönket...» Vagy amikor Bocskay hívei az Európa nemzeteihez intézett kiáltványban a «Querelae»-ben arra hivatkoznak, hogy mivel «az égieket meghajlítani nem tudták··, megmozgatják az Acheront».

Rákóczi nagy kiáltványában (1703—4) is föltűnik egy-egy a fantáziát megkapó antik példa. Földjéből kitűrják a magyart idegent hozván helyébe»: «Már csak az a híres Veteres migrate coloni! volt hátra». Azután a véstörvényszékek kegyetlenkedéseiről beszél: «Gyászolnak az özvegyek és a szüleiktől megfosztott árvák. A fő Gabii-beliek fejei lehullottak és sokaknak kiontott ártatlan vére Ábellel kiált a aetheri terekre». Általában a klasszikus képek állandóan összefonódnak a bibliaiakkal. A szabadságharcok retorikája rendszerint történeti visszapillantást is nyújt. A «Recrudescunt» a megelőző szabadságharcokat elődjeinek vallja, a Bocskay-féle országgyűlések minduntalan hivatkoznak a «történeti emlékekre», a «magyar birodalom évkönyveire». Az országgyűlési szónoklat megtartja a szittya-magyar hagyományt. Bocskayval kapcsolatban Attila példáját emlegeti. Mintha a hunságnak és a szittyaságnak valami aktuális, nyugatellenes éle lenne.

Minden szabadságtörekvés ellenére a protészants-erdélyi gondolkodás is az egyeduralmi formát választja. Hiszen Erdélyt az egyesülésig fejedelmek kormányozták. Mégis volt a XVI. század második felében egy olyan rövid időszak, amikor szellem csábítása s a politikai körülmények egy időre az arisztokratikus köztársaság ideáját fölvehették.

A Padovában végzett úgynevezett «tudományos iskola» tagjaihoz fűződnek ezek a kísérletek, különösen Berzeviczy Mártonhoz, Kovacsóczy Farkashoz, Gyulai Pálhoz. Mikor Báthory István fejedelem Lengyelországba távozott, Erdély kormányzását a gyermek Báthory Zsigmond mellett tizenkettes tanácsra bízta. A tizenkettek valóban, amint el lehetett várni, féltékenyen vigyáztak egymásra, de kelleténél többet viszálykodtak, mire Berzeviczy Márton egy triumvirátus tervét dolgozta ki. De az erdélyieknek nem kellett a triumvirátus sem. Kormányzót akartak és ezt Ghiczy János, váradi kapitány személyében végre elnyerték. Ekkor írta Kovacsóczy Farkas «Erdély kormányzásáról» szóló, platonista módon fogalmi meghatározásra tördialógusát (1584). Philodacus a platóni értelemben vett uralkodóért lelkesedik, akit ezúttal a nevelőkormányzó személyesítene meg. Eubulus a gyakorlati politika szomorú tapasztalataira hivatkozva, elveti a «nevelő» kormányzói szerepét és inkább több felelős tanácsadót bízna meg. E véleményét hallva a Padovában, Velencében olyannyira népszerű arisztokratikus kormányzási formára kell ráismernünk, amit aristotelesi tételekkel támogattak. Később, mikor az immár fölnőtt Báthory Zsigmond le akart mondani trónjáról, átadván azt a magyar királynak, Kovacsóczy Farkas és társai nem tudtak ellenállni annak a gondolatnak, hogy államukat ilyenszerű köztársasággá alakítsák át, mit száztagú nagytanács, és egy tizenkét főből álló szűkebb tanács kormányozna. Kovacsóczyék terve nem volt teljes pártütés a hagyományokkal szemben, mert hiszen Erdélyben mindig volt jelentős oligarchia. A fejedelem azonban visszatért és Kovacsóczy Farkas esküdt ellenségével, a nagyműveltségű, de rideg államrezoni alapon álló Geszti Ferencsel érdekes beszédet mondatott el, melyben a szónok

végiggázolt a padovai iskola tudós államférfiaként, a klasszikus politikai tudományon, az olyan mihaszna embereken, mint Aristoteles, Demosthenes és Cicero. Geszti Ferenc nem nyugodott. Bocskayval és a visszatért fejedelemmel együtt elhatározták s keresztül vitték Kovacsóczyinak és társainak megöletését (1594). Báthory Zsigmond a rendek előtt mentegetődzve, a «haza javát» hozta föl, mint ami elhatározásában vezette, ebbe takargatva személyes bosszúját.

Az államérdek, a «ratio rei publicae» gondolata uralkodott sokáig mind a két Magyarországon. Ez a tan is a klasszikus ókorban gyökerezett, de már az új kor szelleme szerint. Nem az eszményiség hajtotta, hanem Machiavelli tapasztalati bölcsesége. Magyar elméletírói, Révay Péter, vagy Zrínyi Miklós azonban nem engednek erkölcsi elveikből sem.

A tapasztalati és elvi politikai gondolkodás megnyugtató módon ismét akkor egyesül, amikor az ország helyreállítása után a XVIII. századi barokkban kidolgozzák a «Regnum Marianum» optimista eszméjét. Egyenesen folytatják benne a védőbástya gondolatot, de valahogy visszanyúlnak a középkori legendák világához. A török veszedelem elmúltával megmaradt Isten közelségének érzése. A fölszabadulás boldog örömeiben Magyarországot a «Regnum Marianum» eszme követői nem világi, profán, hanem «sacrosancta respublica»-nak, szent államnak fogják föl, amit Isten támogatott, Szűz Mária védelmezett. A magyar történelmet hősiek cselekedetek láncolatának értelmezik. Attilától Mátyás királyon keresztül a várvédő hősökig ünneplik versben és a drámák egész rengetegében a magyar heroizmust. A barokk humanizmus az egész ország területét behálózó iskolák körében ekkor érleli meg a legújabbkori fejlődést.

3.

Hogy az iskolák a magyar szellemi életben alapvető jelentőségűek voltak, a XVI. századtól kezdve szüntelenül megállapítható. Az iskola a felekezetek harcának legfőbb eszköze, a biblia megértésének kulcsa. Egy jezsuita író szerint: «a gyermekek tanítása a világ megújítása». A lázas gyorsaságú protestáns iskolaalapítás s ellenlábasainak, a jezsuitáknak céltudatos törekvése, hogy mindenütt fölvegyék velük a harcot, hirdeti, hogy mennyire tisztában voltak az iskola jelentőségével. Az iskolák mellett könyvtárat állítottak föl, igen gyakran nyomdát. Időnként vitákat tartottak. A jezsuita versenyek, ahol az osztályok kettéváltak, római és görög katonanevekkel és jelvényekkel harcoltak az elsőbbségért, heroikus embereket voltak hivatva nevelni. Jezsuita fölfogás szerint a tanulmányok a magán és államérkölc kiművelői s e meggyőződés már a komolyan vett «közoktatás» előfutára. Magát a «közoktatás» szót is éppen ebben az időben teremti meg egy gyulafehérvári főiskolai tanár, Medgyesi Ferenc. A Sárospatakon négy évig működő Comenius (1650—54) egyetemes pedagógiai terveiben ugyancsak az erkölcsös közösség a cél. Apáczai Csere János apostolságát csak így érthetjük meg igazán: nevelni, úgyszólván ki akarta cserélni népét a tudás által. A racionalista bírálatot önmagára az értelemre nem terjeszti ki. Pedig ugyanakkor a jezsuitáknál érdekes tanulságokkal járó változás figyelhető meg. Nem optimisták az értelem erejét illetően. Loyolai Szent Ignác tételét vallják: Kevesebb tudományt, több lelket! A humanisták abban a sokrateszi hitben éltek, hogy a jót ismerni és cselekedni egy és ugyanaz: aki tudja, hogy mit kell tennie, megteszi. A jezsuiták nem hittek az eszmény ilyen lenyűgöző

hatalmában, a «virtus» elsajátítását akarati föladatnak tekintették. Ez a meggyöződés a protestánsoknál is hódított, ha talán nem is ilyen élesen kifejezve. A protestáns iskolák rendkívül erős erkölcsi fegyelme s a deákság önmagát kormányzó öntudata nagyjából ugyanazt a szerepet töltötte be, mint a jezsuiták akarati nevelése. Micsoda öntudat fütötte a pataki schola deákjait, mikor Lórántffy Zsuzsanna idején a «humanissimi togati» vezetésével kivonulnak egy hegyre s táborot vernek ezen az új «Mons Sacer»-en mivel, hogy el akarták venni az ifúságtól azt a jogát, hogy az iskola vagyonát maga kezelhesse. Hősies szellemben nevelkedtek itt az ifjak. Másként nem lehetne megérteni, hogyan állhatott fenn a pataki iskola a rendkívüli viszonytagságok közepette, amikor a leolvadt deákság egyetlen tanár vezetésével bujdosik városról-városra, újból és újból elúzetve, de mindvégig kitartva s mindenütt «Pataki Schola»-nak nevezve a kis közösséget. A pataki iskolának ez a korszaka talán még dicsőségesebb, mint korábbi virágzása 1661-ig. E hősies szellemű iskolák közelében különösen [585 óta jellemző sztoikus irodalom tűnik föl. 1585-ben Kolozsvárott kiadják Epiktetos «Enchiridion»-ját; 1591-től kezdődőleg Debrecenben újból és újból kibocsájtják a régi, Cato neve alatt fennmaradt sztoikus gyűjteményt. Úgy vélték, ezekből a könyvekből tanulható meg, hogyan álljon helyt a magános lélek, hogyan tudjuk visszaszerezni a lélek nyugalmát. Az unitárius Dávid Ferenc vallásos hősiességében éppen úgy sztoikus nyomokra bukkanunk, mint a nagyerejű Bornemisza Péter Seneca-kultuszában. Kell-e jellemzőbb, mint hogy Pázmány Péter, «a magyar bíboros Cicero» gondolatai támogatása céljából alig keresi föl Cicerót, legtöbbször Seneca erkölcsi értekezéseit, meg Plutarchost idézi. A protestánsok behívta nagy kül-

földi mesterek, Comenius s a hozzájuk közelálló Alsted és Bisterfeld végeredményben sztoikus világpolgárok, akiknek nevelési eszménye is ilyen ihletű. Azonban katolikus részen, a nagyszombati egyetemen alakult ki körülbelül két évtizednyi időben a magyar sztoicizmus legöntudatosabb iskolája. A jezsuita erkölcsbölcselek működésének java az 1690—1710-es évek közé esett. Tanításuk hangulata a bölcs beletörődés. Rajcsányi György, az iskola legkiválóbbja kimondja: «fortuna» nincs és minden esemény Isten akarata szerint történik. Zrínyi Miklós még küzdött a fátummal, töprengett a fortuna «nehéz matériáján». Most lázadás nélkül beletörődnek a felsőbb Akaratba.

De az elméleti és a gyakorlati sztoicizmus legmegrendítőbb példája a Kovacsóczy Farkasé marad, a sztoicizmus első erős hullámának megjelenésekor. Már említett munkája keretes dialógus. E szerint barátjával tavasz idején Gyulafehérváron kívül a mezőn sétál. A madarak énekelnek, a források csobognak, minden mosolyog. A két jóbarát szóvá teszi, mi jobb, a «rejtett élet», vagy a veszélyekkel teli («csúszos») és felelős hivatali élet?. Csábítja őket a gondoktól távoli egyszerűség. íme, leszáll az alkonyat, hazatér a duzzadt tőgyű nyáj, fáradtan ballagnak a parasztlak. A vitatkozók is hazamennek az egyszerű vacsora mellé. Mint Kovacsóczy mondja, otthon nem várja őket «szicíliai lakoma», csak «ami egyszerűt és parasztit a kis majorság ad.» Van forrás is, mely méltán veteleszik Blandusiával, vagy Petrarca enyhe menedékének, Arquanak forrásával. Kovacsóczy Farkas szereti ezt a horatiusi egyszerűségű életet, mindamelllett hősi lélek. Helytáll hazájáért s mint mondja: «A nagy léleknek sajátja, hogy a veszedelmek nem tudják elriasztani a kötelességtől, sőt, ha szükség van rá, magát a halált is megveti.» Valóban, amikor a fejedelem elfogatta, sztoikus-

hoz és keresztényhez illően viselte el a szenvedést. Zsoltárt énekelt s az antik történelem példáira hivatkozott, hogy mindig csak ez volt a jó hazafiak sorsa. Életének foglalatát láthatjuk testamentumában, melyben előírta fiainak neveltetését. Intézkedett, hogy küldjék őket külföldre tanulni: «Ha mit tanólhatnak, azt tartsák örökségeknek. Ne bízzanak se jószághoz, se marhájukhoz, ha ugyan sok volna is. Mert az mind veszendő! Csak az egy emberség és tudomány marad meg mindvégig minden szerencséjekben nálok.»

A humanista emberképzés és emberfogalom tovább élt és egyre magasabb követeléseket rótt híveire. Apáczai Csere János nem elégszik meg az olyan műveltekkel, akiknek «szájában törvény gyanánt» állandóan a klasszikusok idézetei vannak, «de elméjük ítéletével soha nem élnek.» Comenius viszont nem győz panaszkodni a gyakorlati célból tanított közlatin ellen, amely a klasszikusok méltó tanításának ellenemohd. A protestáns kollégiumokba azonban a német humanizmus hagyományaként a bibliatan három szent nyelvét oktatták, a latihon kívül a görögöt is és valami nagyon elemi módon a hébert. Apáczai Csere János még jobban kibővítette az «emberséges tanulmányokat.» Az ő humanista fogalma egészen Pico della Mirandolára emlékeztet. Sajátos sorrendben tanítaná a nagy ókori kultúrákat, a görögön kezdené, a latinnal folytatná, majd áttérne a héberre, végül az arabra. Ezenkívül a gyakorlati tudományokat, az új műveltség hatalmas eredményeit szeretné taníttatni, mert ezek mind együtt tehetnék csak a nemzetet «pallérozottá». A «barbár állapot»-on, melyben leledzünk, csak az iskolák, akadémiák segítenek. A németalföldieknek szabadságuk kivívására a tudomány adott erőt. Lám, az «emberséges tanulmányok» a nemzet függetlenségének zálogai lettek.

Mindez nem elég! Apáczai Csere János azt kívánja, hogy a tudományok nemzeti nyelven hassanak s maga is e szerint cselekszik. Magyar filozófiát, magyar tudományos kézikönyvet akar adni. Nem hiába élt a gyulafehérvári körben Opitz Márton, a nagy német humanista nyelvújító. Az itteni tudósok azonban jól ismerték, még pedig közvetlenül Opitz mintáit, az olasz és francia nyelvűvelő törekvéseket. Igyekeznek magyar teológiai műnyelvet teremteni. Tudatosan újítanak, fogalmakat alkotnak, tisztítanak. Egész kis társaság alakul ki belőlük. Geleji Katona István, Medgyesi Pál, Mikolai Hegedűs János, Kászoni János, Bihari Ferenc, Apáczai Csere János. Tevékenységük racionalista és humanista ihletű. Geleji Katona Horatius kijelentését ismétli: «Szabad volt mindenkor a dolgoknak illendő képen való kibetűzésére alkalmas szót formálni és szabad most is.» Vannak kifejezések, melyekben csak többek tanácsára állapodik meg. Az irodalmi és tudományos élet, a humanista műveltség sok fontos fogalmát ők alkotják meg. Műveik elé, amit a «betűszedő» szedett, «élőbeszédet» illesztenek. A mű után sokszor «függelék» következik. A külföld tudományához hasznos «adalékokat» hoznak. Szeretik a «magyarázatos» kiadásokat. Hiszik, hogy «tanultság» és «olvasottság» nélkül nem lesz soha igazabb «emberiség» és keresztyén «lelkiség».

Ezek a humanisták a nemzeti nyelv teljes fölszabadításáért küzdenek. De ne gondoljuk, hogy a kiművelés lehetséges lett volna a latin nélkül. Csak a latin nyelv hatalmas szervezete és kész formái voltak képesek itt és mindenütt Európában célt adni a nemzeti irányú irodalom és nyelv fejlesztésnek. A nemzeteknek először mintegy rab-ságába kellett esniök, hogy a rabtartóhoz méltóvá legyenek s azután fölszabadulhassanak. A XVI.

század második feléből kezdve szépen erősödik a tiszta latin műveltség és tudomány mellett a nemzeti nyelvű humanista irodalom. Csaknem egyidőben a gyulafehérvári humanista nyelv-újítókkal alkotja meg a latin történetírás, dicsőítő és epikus költemények, a magyar nyelvű históriás énekek és világirodalmi alkotások felhasználásával Zrínyi Miklós a nagy magyar eposzt. Sárospatak neveltje az immár esztétikai kívánalmakból újító, nagy nyelvtermő Gyöngyösi István ugyancsak a humanista dicsőítő költemények, házasságénekek és gyászénekek latin műfajainak adja meg a klaszszikus magyar változatát. Az önéletrajz és emlékirat viszont a latin nyelvű nemzeti történetírást folytatja, nagobbára magyar nyelven. A XVII. századnak minden szétziláltsága mellett ebben áll a jelentősége.

4.

Ami a magyar humanizmus történeti öntudatát illeti az a századforduló után egyre jobban veszít erejéből. A XVI. század második felében még a pozsonyi kancellária mellett egész történetírói kör terjesztette Mátyás király udvarának kultuszát élén a század legnagyobb magyar filológusával, Zsámboki Jánossal. Senki sem fáradt annyit Janus Pannonius, Bonfini műveinek kiadásán, mint ő. E történetírás általában ott folytatja, ahol Bonfini abbahagyta az elbeszélést és történelmünk súlyos választóvonalának Mátyás halálát érzi. Történeti öntudatuk hatása lassan csökken s csak a XVIII. század derekán, újul fel barokk változatban. A török uralom, majd a Rákóczi-szabadságharc alatti dűlások emlékei lassan elhomályosodtak és új, optimista, lelkes nemzetfogalom volt keletkezőben. A protestánsok azonban csekély arányban vettek részt benne. Leginkább közös mozzanat-

nak protestánsok és katolikusok gondolkodásában a hősi magyar történelem dicsőítése látszik. Joggal bizonyította a közelmúltban Alszeghy Zsolt, hogy «nemzetietlen korról» alig beszélhetünk. Hanyatlásról sem igen, hiszen a kor számtalan erőfeszítése inkább az erőgyűjtésre vall.

A magyarság műveltjei most illeszkedtek be újból az európai «respublica litteraria»-ba. Menyire jellemző, hogy a magyar költők gyűjteménye a *Oeliciae poetarum Hungarorum* (1619) több mint száz év múlva most új kiadást ér (1727). Az európai közvéleményben érdeklődés mutatkozik a magyarság iránt, de az idegen pusztítás miatti elmaradottsága, másrészt harca az uralkodóház ellen lekicsinylést, ellenszenvet, téves ítéleteket támaszt. A nagyfeszültségű belső nemzeti öntudat összeütközésbe kerül ezekkel a külső véleményekkel, fölveszi velük a küzdelmet. Zwittinger Dávid azért írja meg egész művét a «Specimen Hungáriæ Litteratæ»-t (1711), hogy Reimannak feleljen. Dezsericzky Ince vitairatát (*Pro cultu litterarum in Hungaria vindicatio*) egy olasznak, bizonyos Dionisio Crivellinek lebecsülő véleménye ellen írja. Ribinyi János nagyjelentőségű «Beszéd»-ében (*Oratio de cultu lingue Hungaricæ*) Reimannon kívül egy névtelen (M. du B. kezdőbetűs) franciának finnyáskodó «Lettres sur les Hongrois»-át tartja számon, és az ócsárlókkal szemben Justus Lipsius, Beatus Rhenanus, Paulus Iovius és Erasmus ítéletére hivatkozik, akik Janus Pannoniusban meg tudták látni a magyar irodalom és műveltség büszkeségét. Új retorika keletkezik: a magyar ügy patetikus védelme. Az irodalomtörténet európai kibontakozása külföldön tanult magyar ifjak révén egyidejű magyar törekvésekkel járt. Zwittinger Dávid úttörő katalógusa után a nagy katolikus és protestáns iskolák történetét

kezdik megírni. Majd kiterjed a figyelem a könyvtárakra, nyomdákra.

A kibontakozás a század derekára esik, amikor új Mátyás-kultusz támad. Már a század első felében a barokk iskolai dráma és költészet is egyre jobban figyel Mátyás király alakjára. A jezsuita iskolai színjátékokban a nagy király szerepelt a legtöbbit. Dezsericzky vitairata (1743) kiemeli a magyar irodalmi múltból Mátyás udvarának rendkívüli szerepét. A következő évben Janus Pannonius verseket adnak ki Budán. A Corvina-könyvtár Fábri Pál (1756) és Schier Xistus (1766) tollán monográfia tárgya lesz. Sőt Schier Xistus nem elégszik meg ennyivel. Megírja a pozsonyi egyetem történetét is (1774), és kéziratban hagyja Mátyás korának irodalmi méltatását. Wallaszky Pál méltán jelentős «Tentamen»-jében (1769) ugyanennek a korszaknak irodalmi földolgozása látott napvilágot. Nagy művében pedig, a «Conspectus»-ban (1785), első rendszeres magyar irodalomtörténetünkben a magyar irodalom vezető korszakait jellegzetesen humanista szempontból szabja meg. Miután Bél és Dezsericzky felújították az ősi rovásírás kérdését, a magyar őstörténet, a keleti magyarság ügyét, amelyhez azután kalandos nyelvtudományi magyarázatok fűződnek, mint Kalmár Györgyné, Mol nár Jánosé, Beregszászi Nagy Pálé, Wallaszky már irodalomtörténetének első korszakaként a «hun-szittyá» irodalmat tárgyalja. Az első rész második fele a kereszténység fölvetelétől a renaissanceig (ad renatas usque litteras), a második rész első fele a renaissancetól az irodalom fölújulásáig (a renatis ad instauratas litteras) terjed. Ez a beosztás ma is joggal tekinthető helyesnek, hirdetvén, hogy irodalom és történetiszemléletünk a humanizmus öröksége. Wallaszky irodalmi választóvonalnak a XV. századvégi renaissancet

tekinti s irodalmunkat «ante» és «post renatas litteras» tárgyalja. Ugyanakkor gróf Teleki Sámuel kiadja Janus Pannonius összes műveit (1784), amit már utrechti deák korában, tizennyolc évvel azelőtt elhatározott.

Ebben az időben következik be latin történetírásunk utolsó fölvirágzása, mellyel latin irodalmunk mintegy bezárul. Pray György, Katona István hatalmas kritikai művei, Schönwiesner István régészeti munkái, Fejér György «Codex Diplomaticus»-a fejezi be, amit előttük vagy velük egyidőben Bél M átyás és fia Bél Károly, valamint Schwandtner a máig is nélkülözhetetlen «Scriptores Rerum Hungaricarum» összeállítója végzett. A magyar romantika egész tárgyválasztása és öntudata erre a történelmi anyagra épül.

De ugyanez a magyarországi humanizmus és kritikai szemlélet termékenyíti meg a körülöttünk élő nemzetiségek mítoszteremtő történelmi munkásságát, mint például Micu Klein, Sincai, Petru Major dákoromán elméletét.

Mint mondtuk, a magyarországi latin irodalom ezzel befejeződött. Utolsó fázisában az eddigi magyarító humanisták és a tiszta latin humanizmus sok híve egyetért a nemzeti nyelv felvirágoztatásának kérdésében. Faludi Ferenc nagyszombati teológiai tanár, majd pedig pozsonyi iskolaigazgató és köre továbbviszi a gyulaféhevári iskola célkitűzését: a tudományok magyarítását. Sorra adnak ki tankönyveket magyarul, jóllehet kissé erőszakolt nyelven. Ebbe a körbe tartozik Varjas István, Bertalanfi Pál és Molnár János, az első magyar régiségtagyi és művészettörténelmi mű szerzője, (A régi jeles épületekről, Nagyszombat, 1760.), aki szerencsés szóösszetétellel egyszersemind megalkotja az új korszak jelszavát, a «nyelvújítást. Faludi hatása ezenkívül kiterjed

szerzetesíróink legtöbbjére, Illei Jánosra, Simái Kristófra, Dugonics Andrásra, Révai Miklóstra stb. Faludiékban azonban a katolikus szónoki nyelvújítás is elér csúcsára. A nyelvteremtő Pázmány Péter s az öntudatos Csuzy Zsigmond «nyelvújítását» is Faludi folytatja. Személye a legerősebb összekötő kapocs a barokk, illetve rokokó és a klasszicizmus között.

Ugyanekkor a latin humanizmus hívei között akadnak, akik az új törekvéseket hirdetik. Még alig néhány évtizede Dezsericzky azzal büszkélkedett, hogy ifjaink latin tudásán egész Európa csodálkozik, hogy nemes emberre ma már nagy szégyen, ha nem tud latinul. Még büszkén meghatározza, milyen legyen a magyarországi latin szónoki stílus: ment «a szarmata és gót» cifraságoktól és pompázatoktól, férfias, egyszerű, tiszta, de élénk képekkel teljes, szépen fölépített. S nem egészen egy évtizeddel rá Ribinyi János említett «Oratio»-jában (1751) mesterére, Ciceróra hivatkozva hirdeti az iskolák körében megért fölfogást, műveljük ki a magyar nyelvet a görög és latin s a modern irodalmak mintájára. A magyar nyelvet olyanképpen hasonlítja össze a külföldi nyelvek szépségével, mint Opitz Márton a németet a többi európai nyelvvel. Ezt a nyelvet, amely minden más nyelv szépségét egyesíti, ki kell művelni régi magyar írók olvasásával, közéleti használattal, fordításokkal, mint Cicero a maga hatalmas fordítói tevékenységével. A szavak hiánya ne riaszson vissza, «senki nem tiltja meg, hogy újakkal ne éljünk bármikor.» Minerva táborára neveljünk most már hősöket, hiszen a kereszténység üdvére és védelmére a «barbárok ellen» annyit adtunk Mars táborába. Fegyver és irodalom Mátyás óta élő eszményében a hangsúly most végleg áttolódik az irodalomra.

MAGYAR KLASSZICIZMUS ÉS ROMANTIKA

I.

Décsy Sámuel 1790-ben Bécsben röpiratot adott ki a magyar nyelv érdekében, mely rövidesen szétterjedt és sokakra elhatározó hatással volt. A röpirat címe: «Pannóniai Féniksz, avagy hamvából föltámadott magyar nyelv». A röpirat nagyjából a nyelvkérdés minden fontosabb mozzanatát tárgyalja, de talán legjellemzőbb, hogy a renaissance hatalmas újjászületési szimbólumát használja ő is, hozzáköti a magyar nyelv és irodalom megújulását. Valóban a XVIII. század hetvenes éveitől kezdve a magyar irodalom megújult és néhány évtized alatt elérte a legnagyobb európai irodalmak színvonalát. Két párhuzamos és egymásba fonódó fejlődési folyamat bomlik ki, az egyik a különféle irodalmi iskolák klasszikus törekvéseitől Arany János népies klasszicizmusáig, a másik a XVIII. századi barokk preromantikus jelenségeitől Vörösmartyig emelkedett. A magyar írók munkájukhoz segítségül hívták az antik és a modern irodalmak tanulságait. De nemcsak a régi, hanem az új irodalmakból is sokáig a klasszikus ízlés hatott. Ugyanakkor, amikor politikai téren a magyar nyelv legyőzi és háttérbe szorítja a latint és a nyelvújítók kezén átalakul hajlékony, gazdag, friss irodalmi eszközzé, a klasszikus műveltség

hatóereje nemhogy csökken, de nő, sőt a leghevesebb évszázadok óta. Hatóköre talán összeszűkül. Ezentúl kevesebben törekszenek rá, de még mindig a közéleti pályák egyetlen eszköze. Kiterjed az antik tanulmány a görögre, behatol az ókori írók tartalmába. A vizsgálódások immár nem maradnak meg formai, gyakorlati elemzéseknél, hanem az olvasmány esztétikumát tekintik. Ennek következménye, hogy a magyar irodalom évszázadok óta most veszi a legnagyobb hasznát az antik világ ismeretének.

S ez természetes, mert a megújulás első írói nemzedéke legnagyobbbrészt az iskolai középpontok körébe tartozik, vagy pedig különös körülményeknél fogva nagy műveltséget szerzett középnemes. Egyetlenegy folytonosságba kapcsolódik a nagyszombati «magyar Tzitzero»-nak Faludi Ferencnek és polyhisztor társának, Molnár Jánosnak munkássága tanítványi körökkel, melyhez a mértékesen verselő Baróti Szabó Dávid, Révai Miklós tartozik. S azt sem felejtethjük el, hogy Rájnis Józsefet egy jezsuita rendtársa buzdította mértékes versek írására. Molnár János nevelői egyénisége formálta ki Urményit József, a «Ratio educations» szerzőjének műveltségét. De nemcsak a klasszikus triász ejső tagjai szerzetesek, pálos Virág Benedek és Ányos Pál, világi pap Dayka Gábor s az utóbbi kettő a német irodalomból nemcsak romantikus érzéseket, de klasszikus ízlést is tanult, amihez alpműveltsége vonzotta. Csokonai így hát nem váratlanul bukkant föl Debrecenben. Kalmár György a hexameterben írt nagy költeménynek, a «Prodromus»-nak szerzője Szilágyi Sámueltól, ettől a sztoikus barokk egyéniségtől tanulta a mértékes verselést. Gyöngyösi tisztelete mellett új hagyomány támadt a kollégiumban s mindkettőnek örököse Csokonai.

A hazai fejlődésbe mintegy kívülről tör be az a néhány főrangú és középnemes, aki mint katona és testőr, vagy hivatalviselő Bécsben és külföldön járva érintkezésbe került a fölvilágosodás új műveltségével, a francia, angol, német irodalommal. Hogy a legnagyobbakat említsük, ilyen Orczy Lőrinc báró, Bessenyei és testőrtársai. Ilyen Ráday Gedeon gróf, aki az Odera melletti Frankfurtban tanult, hivatalokat viselt, könyvtárat alapított, mecenáskodott, buzdított. Az első nemzedék olvasóközönsége bizony még szűk volt. Deákokból, növendékpapokból, tanárokból és táblabírákból állott. Es hamarosan meg is jelennek a középnemes írói, Kazinczy, Kölcsey, a Kisfaiudyak és Berzsenyi, velük együtt kisnemes és polgárfjak, Csokonai és Bacsányi. Az irodalmi középpontok jellege egyre változatosabb. Hol egy nagy mecénás köré csoportosul, mint a Keszthelyi Helikon, hol egy főiskola tartja össze a hasonló műveltségű iskolatársakat, mint Debrecen, hol közös törekvésű írók találhatnak egymásra, mint Vitkovics és Szemere pesti társasága, vagy Kisfaludy Károly köre, az Aurora, Aranka György baráti köre Erdélyben. De a legjelentősebb irodalmi középpont egy magános nemesi kúria volt, Széphalom.

A helyzet, amelyből a nemzeti ellenhatás és nyelvújítás kirobbant, eléggé egyértelmű. A legkülönbözőbb nemzetiségek tömege, az idegen telepések száma, s az a körülmény, hogy a máról-holnapra fontossá váló városi középpontokban, magyar szót alig hallani és magyar öltözetet alig látni, aggodalommal tölti el íróinkat. Néhány igen művelt írónkhoz eljutott Herder jóslata a magyar nyelv és nép pusztulásáról. S betetőzte mindezt II. József nyelvrendelete, mely a közélet minden megnyilvánulásába a birodalom egységes nyelvét helyezte volna, a németet. Ha egyáltalán szabad

az összefüggő fejlődést szétválasztani, fokokra elkülöníteni, az irodalom és nemzeti megújulásnak három mozzanatát lehetne kiemelni. Az elsőben fölvetődnek az irodalom szervezeti kérdései és föladatai mint nyelvművelő társaság, folyóiratok, fordítói irodalom, a magyar írók kultusza, mértékes verselés, nyelvújítás. Ezt kíséri az imént említett politikai visszahatás. Még ebben az első korszakban bizonyítják be, hogy a magyar nyelv alkalmas a klasszikus verselésre és igyekeznek tisztázni a magyar nyelv és prozódia alapelveit. Magyar ifjak járnak Jénába s a német újhumanizmus szellemét megismerve a hellén tanulmányoknak utat nyitnak. S itthon olvassák Wieland, Kleist, Klopstock, Adelung, Lessing, Herder, Schiller és Goethe műveit.

A fölvilágosodással együtt jár a nevelésbe vetett optimista hit. A második időszak kezdetén az 1806-os állami «Ratio educationis» a föltörő közepnemesség szellemében Urményi és társainak eredeti realista irányú terveivel szemben a szónoki képzést, emeli ki, ugyanígy a reformátusok «Almosdi Ratioja». De humanizmus és realizmus között hosszú időre a legtökéletesebb egyensúlyt, a «Sárospataki Ratio» teremtette meg. Viszont az evangélikus tanterv szerzői, melyet soha keresztülvinni nem tudtak, a legmagasabb rendű újhumanista törekvéseket igyekeztek átplántálni Németországból. A hellénizmus mégis benyomult, együttjárva az esztétikai szemponttal. Igaz, hogy az első esztétika, Szerdahelyi György már jóval korábban, 1778-ban megjelent. De az úttörés és az elterjedés között mindig bizonyos idő telik el. Hiszen elveit ő is igazán csak az 1806-os Ratióban érvényesíthette. A klasszikus iskola modora közben Berzsenyi Dániel költészetében olyan végső, klasszikus kifejezésre talált, hogy tovább folytatni már nem lehetett. Vele

egy időben ér kifejlést Kazinczy Ferenc nagy műve, a nyelvújítás. Valóban megindító látni azt, a forró aggodalmat, odaadást, meg nem szűnő gondot, agitációt, amellyel életének nagy feladatát véghezviszi.

A harmadik időszakban a nyelvkérdés politikuma egyre jobban előtérbe lépett és közben megindult a harca népért. Mindkettő erősen romantikus vonásokat mutat. A nyelvművelés eleinte humanista és racionalista érvekből táplálkozott a nemzetet kiművelni, a tudomány eredményeit vele anyanyelvén özölm. Most azonban mint valami általános gyógyszer tűnik föl, mely a nemzet létét egyedül biztosítja. A népet is a felvilágosodás fedezte föl, s a harmadik rend francia forradalma vitte bele az európai fejlődésbe. Hatalmas szenvedélyek tárgya lesz a «nép», mely nélkül a nemzet szinte értékét veszti. A romantika betörése párhuzamos az európai ízlésváltozással, és magyar előfeltételei voltak. Előkészítette a barokk történeti költészet és színjáték hősies entuziazmusa, a szittyagondolat romantikus fölújulása s a nagy forráskiadványok melyek hozzáférhetővé tették a hősies előidőket.

Az európai latin műveltség humanista eszménye és a szitty kelet romantikája eddig is a magyar szellemi élet minden forróbb korszakában egyszerre, vagy gyors egymásutánban jelent meg. így Anonymus és Julianus barát ideién, Mátyás király korában, Zsámboky János és Baranyai Decsi idején. De így volt XVIII. századi barokk humanizmusunkban, Kazinczy és Körösi Csorna Sándor életében, sőt, mi tagadás, napjainkban is. A múltban mindkét irányt kizárólag humanista műveltségű emberek képviselték, gyakran ugyanazok egyszerre. A tiszta forma és fegyelmező értelem, amelyik úgy látszik jellemzően latin elem az európai

történetben, kihívja maga ellen, vagy magával vonzza a «barbár» Európa örökségét: a «természetes» erőket: a szenvedély, képzelet, nagyszerű és alaktalan lobogását. A külföldi irodalmakban ez az egymást föltételező, egymásra következő izlésváltozás, vagy keveredés ugyanígy megvan, elég példa reá: Manzoni, Leopardi, Goethe, Schiller, Chateaubriand, Keats és Shelley. Nálunk az antikon iskolázott nyugodt erő tiszta kifejezését Arany János adta, Petőfi dalaiban a romantika és klasszicizmus éppen úgy keveredik, mint Vörösmarty klasszikus verszengésével és alakformálásával a romantikus fantázia.

Ebben a nagyszerű fejlődésben súlyos törést idézett elő a szabadságharc bukása. Az abszolutizmus üldözte a vagyont veszített független érzelmű középnemességet, a klasszikus műveltség legfőbb támaszát. A régi magyar vezetőréteg ugyan szívósan továbbőrizte klasszikus eszményét és tudományos szervezetünk, középiskoláink elmélyítették az antik tanulmányokat, de az iparosodás és a vele járó hasznossági elv rohamosan összeszorította a klasszikus műveltség körét és aláasta megbecsülését, így történhetett, hogy ugyanakkor amikor a nagy Nyugatos-triász, Ady, Babits és Kosztolányi az antik hagyományoknak egy újabb nagyszerű, de őszies formáját jelenti, maga a magyarság klasszikus műveltsége a nemzet történeti öntudatával együtt a legmélyebbre zuhan.

E nagyszerű korszaknak, melyen végigfutotunk, uralkodó csillagzata az irodalom. A magyarság vezetői a nyelven és irodaimon keresztül keresik a nemzet politikai megmentését is. Nincs hát csodálni való rajta, hogy íróknak, baráti köröknek, egy egész társadalmi osztálynak életmagatartását ihleti az antik hagyományok legegyszerűbbike, a klasszikus táj.

A birtokos magyar nemes hagyományos eszménye a gondos, takarékos, józan gazda volt. A magyar nemesség teljes egészében falun élt s belőle vagy 150—180 ezer fő, az egésznek mintegy negyede vagyonos is volt. Gyermekeit latin iskolában neveltette. Egyszerű, gyakorlati életszemléletét Horatius életbölcseletével, patriarkális magatartását Vergilius eklogai békéjével színezte. Persze embere válogatta. Műveltnek kellett lenni ahhoz, hogy a körülvevő természetben meglássa valaki az elsődlegesen szépet, a boldogságot adó erőt: Rousseau-t, Gessnert kellett olvasnia. A korszak magyar költői megannyi Tiburban élnek, megannyi «árnyas Tempén»: Bessenyei Pusztakovácsiban, Kisfaludy Sándor Sümegen, Berzsényi Kemenesalján, a Festetichek Keszthelyen, Kazinczy Széphalmon, Kölcsey Csekén. Csokonai bolyongásából debreceni «Tiburjába» vágyik s mint siratja lugását, mikor a tűzvész elemészti! Ezek a nemesi írók mind a falusi magányban élnek s vágyódtak a baráti kör után. Látogatásokkal s irodalmi levelezéssel keresik a kapcsolatot. Ezért a levelezés bámulatos népszerűsége tett szert éppen az első folyóiratok megjelenésével egy időben.

Prózai és költői leveleket, ódákat, eklogai hangulatú verseket küldözgetnek egymásnak Ányos Páltól Berzsényiig és Kazinczyig. Ezekben a hatalmasan fölszabaduló szépérvék úgy kiszínezi «Pánországát», hogy érzékletessége teljes. Csokonai tiszta versein átdereng a csírázó, kora tavasz minden nyugtalansága és gyöngédsége:

«Látd, még a földben szunyókálnak
A Flóra gyenge szüzei,
S a napra félve kandikálnak
A tsirák nedves szemei». (A pillangóhoz.)

Virág Benedek néhány héttel később gyönyörködik «a vígságnevelő tavasz»-ban, amikor a szántó már «tulkaival metszeti gyöpjeit», füttyörészve s «örvend, mert vele van Ceres». A langyos és világos májusi éjszakából életre kelnek előtte az antik világ isten-alakjai:

«Cypris a nimphák seregében örvend
S Grátiák tánczán mosolyog, kacsongat,
Amidó'n holdunk gyönyörű világa
Reszket az égről». (Tavaszkori.)

De a tavaszi éjszakával verseng a nyári reggel. Himfy omló verspatakja fölött ugyanaz az ezüstköd emelkedik föl, ami az itáliai tájon reggelenként. Ligetek, mezők, rétek, szigetek:

«A harmatnak gyöngyeivel
Sűrűen fölékülve
Szelíd fényfolyamban úsznak
Egészen megüdülvé.»

(A boldog szerelem. II. 4.)

De legszebb az érés ideje, amikor a búza a kaszára vár, a gyümölcs pirul s az illatos szőlő lehúzza a tökét. Csokonai nem tud betelni vele. Mivel a sok áldás nem fér bele a Bőség túlkébe, «hervandozó mezeinkre ontja». Itt járkal Pomona ritka gyümölcsökkel, Ceres koszorút köt sárga kalászból. A szüret minden szenvedést feledtet. Ekkor kiált föl Berzsenyi a Balatonnál:

«Nézd a kék hegyeket, mint állnak sorban körülte,
Melyeken a nektár csorog és az öröm dala harsog».

(A Balaton.)

Fölcsendül benne a régi motívum: Magyarország dicsérete. Költeményében (Magyarország) a régi humanista óda szólal meg magyarul: fordulatait és menetét híven követi. Változatlanul uralkodnak

a régi képek: «a termékeny mező», Bacchus «legnemesebb vedrei», a «legnemesebb barmok», «a Kárpátok aranygyomra». Csak az hiányzik, hogy leszálljanak «Graecia isteni, Kik hajdan lehozák Attika földre A nagy mestereket s bölcs tudományokat».

Erre is volt remény. Pannónia egyik legszebb vidékén, Keszthelyen alapítja meg gróf Festetich György a «Georgikont». S minő találkozás! amikor az öreg Rájnis a vergiliusi «Georgicon» fordítója, mint igazgató mondja el ünnepi latin beszédét a földművelés dicséretéről. Ott alapítják a «Keszthelyi Helikont». A dunántúli írók, Berzsenyi Dániel, Horváth Ádám, Kisfaludy Sándor, Takách Judith emlékfákat ültetnek a maguk nevére, de azokére is, akiket mint példaadókat tisztelnek meg: Zrínyi és Gyöngyösi emlékére, Kazinczy, Csokonai, Kis János nevére. Egybefogják a teljes multat, nyugatot és keletet, hagyományörzőket és újítókat.

Már magyar földön tanyáznak a Múzsák. Milyen boldog büszkeséggel képzelet el Csokonai, hogy a Múzsák elhagyták Görögországot: és most Sárospatak vidékén járnak: «De ma már nagyobb örömmel Mulatnak ők Tokajban, Az észhozó Tokajban; S nektárral élnek ottan». (Barátomhoz) Sőt amikor a marosvásárhelyi nyelvművelő társaság tagjává választja örömeiben, a műveltség «limesét» a Kárpátokra helyezi. Az első nagy humanista költő, Janus Pannonius önmagáról hirdette, hogy áthozta a Múzsákat az Ister partjaira, de szenvedett az egyedüllétől. A késői költő, Csokonai a humanizmust mint az egész nemzetnek szóló küldetést vallja:

«Te vagy hát, óh, Maros jámbor magyar vára,
Hol összeviefut a jó s a gonosz határa,
Te vagy a pont, melynél a vadság eltűnik,
Te vagy, hol az ember érezni megszűnik?

Vigyázz! mert közel van a homálynak partja,
Elnyel, ha az észnek fénye meg nem tartja».

(Marosvásárhelyi Gondolatok.)

Azt gondolnánk, hogy a táj nemes klasszicizmusa már nem is fokozódhatna. Pedig az igazi fejlődés még hátra van. Vörösmarty költészetében szinte eltűnik az antik hagyomány, pedig őt járja át a legmélyebben s nála válik a modernség indítóerejévé. A klasszikus nyugalomú epigrammák, mint Babits mondta, e «gyűrűbe való kámeák», keletkezése előtt is megragadó Vörösmarty klasszikus ihlete a «Zalán futása»-nak azokban a jeleneteiben, amikor a hadi robaj elcsitul s föltűnnek a csönd idillikus képei. De előre kell bocsájtani, hogy Vörösmarty képzeletének romantikus aránytalanságai, valamint a hasonlatok és képek kusza omlása ellenére nemcsak az eposz főbb alakjaiban vannak klasszikus vonások, hanem az alapgondolatban is. A magyarokkal tulajdonképpen nem a bolgárok, hanem a görögök állnak szemben, a hangsúly észrevétlenül, de reájuk esik. A hajdani vitéz és művelt görögök elpuhult megfogyott utódai ők, akik most szembekerültek «egy nagy romlatlan nép vastetemű seregével». A görög vitézek legjobbjai Thermopylére és Marathonra félve tekintenek föl, mint maga Vörösmarty «régii dicsőségünkre». Az eposz magyarjai közelállanak a természethez, romlatlan erkölcsűek, mint Rousseau emberei, vagy az ős-rómaiak. Nem hiába állítja szembe Vörösmarty a «Magyarvár»-ban ebben a remekművű kis töredékben az elő-magyar Dalmát, Róma hadával és Verresszel. A régi magyarok tehát a két nagy antik néppel állnak szemben, mint egyenrangúak s ellenfélként is testvérek.

E motívumokat tudatosan alkotta meg a költő, de öntudatlanul klasszikusak az idilli részek: az alkonyat a Bodrogeközön, az ős Huba környezete,

a deli Hajna s a Délszaki tündér. A «Zalán futásáéban a báj és az erő néha találkozik, néha különválnak. Itt a bájt a képek tisztasága s a kifejezés ereje emeli klasszikussá. Hajna fut át a mezőn:

«Meg ne sebezze ték könnyű kis lábait, átkos
Tüskék s rút kórok; ti hajoljatok, ifjú virágok
S gyenge füvek deli Hajna piros talpának alája.
Folyj lassan, Bodrog, fővenyágyad csendes ölében».
(I. 395-398.)

A rokokó bájos, gálans közhelye, a fürdőző nimfa nem is fogható ahhoz a klasszikus, szépség tisztelet-től áthatott, szelíd képhez, mikor Hajna megfürdik a Bodrogban. Az idill hangja nem veszti tisztát zengéséből, amikor leszáll az epedő «Délszaki Tündér» Hajnához. De a «nympha» elutasítja a magyar Olympos istenét egy földi hőséért. S miközben leszáll az est, Ete és Hajna egymásra talál. Az «ősz Huba» sátrában «a hajlék közepén már áll a rakottan Gyenge gyümölcsökkel, tejjel s hegyi mézzel az asztal». S míg benn a sátorban «ültének a hősök nagy gondolatokban, némán és komoran», megjelenik az ajtóban a lantos. Nem «török gyermek», mint Zrínyinél, hanem, — akárki láthatja, — göröggre hasonlít: «Lant vala baljában, hímezve mezői virággal, Köntöse tiszta fehér, kék övvel kötve derékon, Es rózsás koszoruka fején». S ha még kételkednénk, lám énekében a görögös Ifjúság és Hírnév, Szépség és Erény áll a mérlegen:

«A fiatalságnak szép napjai, a gyönyörű kor,
Hirtelen illan, mint felhők sebes árnya tavaszai
De az erősnek nagy tettei a siető kor

Kellemivel nem romlanak el, szép déli sugárral
Hintvén szüntelenül a jó maradékra világot».

(I. 688-93.)

Bizonyos, hogy Vörösmarty görög hősein elomló «déli verőfény» Homeros napjáról hull alá.

E klasszikus fényben fürdő táj Petőfinél és Arany-nál a lelki nyugalom és béke tája lesz. Olyan féket nem ismerő lélek, mint Petőfi, aki úgy érzi, hogy «Pegazusa magyar csikó», s retteg, hogy lebukik, mint Phaeton, aki Tyrtaiosra és Brutusra gondol, ő is elvágódik Homeros ege alá. «Homér és Ossian», két véglet, a lélek és sors kettős arca: «Halljátok Hornért? Dalában a mennyei bolt, Egy csendes örömmek örök mosoiya, A honnan a hajnali bíbor S a déli sugár aranya Oly nyájasan ömlik alá A tengeri szöke habokra Es bennök a zöld szigetekre, Hol istenek úzik az emberi nemmel Boldog vegyülésben Játékidat óh, gyönyörű szerelem!»

De Osszián kora következett. A nagy bukás után az élve maradt jóbarát, Arany fájdalmasan fordul el Homeros «fénydús egétől»:

«Mert fájna most felhőtlen ég
Mosolygó, sima tengerarc,
Elénk verőfényes vidék —
Ó, fájna most nekem e rajz!

(Összel.)

Vörösmarty klasszicizmusa a lélek teljességéből jött, öntudatlanul, de még természetesebb Petőfié és Aranyé. Láthatólag elszakadtak az antik világ külsőségeitől. Az összefogott báj és erő klasszikus módján szólaltatták meg a magyar nép közösen emberi hangjait. Ki hinné, hogy a lobogó, lázadó Petőfi írta ezt a fenséges nyugalmú, tapintható zárt négy sort, amelynél nem is gyengébb a többi versszak:

«Körülem éj van, fényes éjszaka;
A csillagfényes éjben méla csend.
Oly csend, hogy szinte vélem hallani,
Mit a holdban Szent Dávid lantja zeng».

(Falun.)

S ugyanilyen tapinthatóan, de minden stilizálástól, hagyományos antik tehertől mentesen ábrázolja a magyar tájat számtalan változatban, a «keleti» magyarok ismeretlen országát, az Alföldet.

Arany Jánosnak lelki magatartásához sokkal közelebb áll a klasszika. Azt látja meg a tájban is. A plasztikusan erős és nyugodt magyar tájak mestere, amelyből hiányzik a legkisebb antik célzás. Egyszerű és mégis pompázó tájleírásainak tiszta színei és hangjai a görög szépség-eszményre emlékettenek:

«Elfeküdt már a nap túl a nádas réten,
Nagy vörös palástját künn hagyá az égen,
De az éj erőt vett, csakhamar beronta
Az eget, a földet bakacsinba vont,
És kiverte szépen koporsószegével:
Fényes csillagoknak milljom-ezerével;
Végre a szép holdat előkerítette
S ezüstkoszorúnak fejtül odatette».

(Toldi. V. 1.)

A gyász mély színeit, derült nyugalom enyhíti, olyan, mint egy elégia utolsó, megbékélt sorai.

De talán leginkább a kis házat, a félreeső csöndes, erőtadó otthont zárta szívébe. A horatiusi Tibur színtelen, hideg Arany János otthonához képest, mert hiányzik belőle a család:

«Itt enyelgő kis családom
Közt van az én jó világom;
Künn borong bár a magasban:
Itt örökké csillagos van».

(Itthon)

S amikor a városba szakadt, gondolata minduntalan a régi otthonba, a kertbe, a kis külön világba tévedt vissza:

«Ott van az én egyszerű tanyácskám.
 Mintha most is szemem előtt látnám;
 Kertem is van: talpalattnyi birtok.
 Most is abban ültetek és irtok».

(Vágy.)

Szívesen fordítja Horatius költeményét «Itt e magános völgyben» s egy másik töredékének élére, a «Hoc erat in votis»-t teszi.

Ez az a pillanat, amikor a klasszicizmus már lelki rokonság eredménye, két külön és mégis hasonló világ találkozása. Ha van valami antik emlék Arany verseiben, akárcsak Petőfinél, nem cifrázat az, a lélek mélységeiből kiszakadó sejtelmes szimbólum, (a bűnhődő Prometheus!), ki nem mondható allegória. Petőfiről és a nagy bukásról írja:

Láttam Marathon-győzedelmet,
 Spárta leányi honszerelmét,
 Xerxes Özönhadát,
 Leonidast Thermopylaeben,
 Es Tyrtaeust, lanttal kezében
 Buzdítani a csatát...».

(A dalnok búja.)

Azokban a gyászos években, melyek elkövetkeztek, hányan menekültek az üldöztetés elől, vagy undorból a romladozó birtokra: Tiburba. Ott zárták magukba fájdalmukat, mint megannyi Garanvölgyi Ádám, Tacitust és Horatiust olvasva a méhesben. Keserűség és lemondás, amit Gyulai Pál Horatiusból kiolvas: «Nekünk is ott állt Philippi mezője, Hol annyi sok, hol minden elveszett». De a «Horatius olvasásakor» megírója éppúgy talált egy-két reménnyel teli búcsúszót, mint Madách «Az ember tragédiája» befejezésében. Mert ő is ugyanebben a környezetben s ebben az időben alkotta meg nemzeti és egyéni fájdalmak között a legnagyobb magyar gondolati remeket.

3.

Az antik hagyomány a politikában és az irodalom kérdéseiben a legerőteljesebb. A latin nyelv bilincse ellen küzdenek olyan emberek, akiknek egész műveltsége klasszikus és mint Kossuth, szeretnék elkerülni, hogy a nagy hévben a latin nyelvet a humanisztikus nevelési iránnyal össze-tévesszék s amazt kizavarva ezt is kizavarják. Kölcsey a nyelvmozgalom egyik legnagyobb alakja a «Parainesis»-ben az antik szónoklaton képzett ifjút tüzi ki unokaöccsének eszményül. A nyelvkérdés nemzeti ügygé vált, súlyos politikummá, melyben egyik oldalon a kamarilla és a fölizgatott nemzetiségek álltak, a másikon az egész magyarság. S ebben a küzdelemben a nemzeti ellenzék vezére, maga aggódik a legnagyobb tétért, a klasszikus hagyományért. Kossuth nagyon jól tudja, hogy «latin nyelven tanítani a tudományokat és humanisztikus alagra építeni a tanítást két különböző dolog s ez utóbbi a magyar nyelvnek tanítási nyelvvé tételével igen jól megfér». (Humanismus, realismus, Pesti Hírlap, 1841. 29. sz.). Nem ismer semminemű tudományt, amely a szellem képzésénél «a klasszikái stúdiumok» helyét elfoglalhatná. Az nem veszélyes, hogy kevesebben tudnak majd latinul, «de jobban tudjanak latinul!» Kossuth a hivatalnokosztály műveltségét ezután is az antik nagyok vezetésére bízna. Széchenyi, aki néhány éve a «Hunniá»-ban (1835) még szenvedélyesen támadta a latint, ezidőtájt felismeri a nemzeti nyelv körüli harc új politikai veszedelmeit. És ekkor éppen ő igyekszik visszatartani a nemzeti pártot. (A magyar Akadémia körül. Pesten, 1842).

Széchenyi és Kossuth latin műveltsége alapjában véve közös volt. Rómát mindketten úgy tekintették, mint örökké példaadó hatalmi szervezetet

Kossuth élete pályáján a magyar nemesi hagyomány «napja», Cicero világít. Még országgyűlési beszédeinél is klasszikusabban ír hírlapi vezércikkeiben. Tudja, hogy a magyar nemesség tekintélyes része előtt áll. Minduntalan beleszövi cikkeibe a római történelem példáit, egy-egy öreg római mondást, horatiusi és ovidiusi idézeteket. Szívesen teszi és tetszeni akar velük. Függetlenségi retorikájában az erőszakot például «Brennus kardja» jelenti. A magyar városok eredetét római municipiumokra vezeti vissza, és jónéhányat pontosan azonosít. A városi arisztokrácia és a céhek küzdelmét a római arisztokrácia és a plebs küzdelmével veti egybe. (Szabad királyi városok. Pesti Hírlap, 1841.84-86. sz.).

Széchenyire is mint gyakorlati valóság hat a római világ. S ha az angolokról, vagy amerikaiakról jót akar mondani, Rómához hasonlítja birodalmukat. Egyébként ízlésébe mélyen benyomul a művészi klasszicizmus, a görögség tisztelete, a klasszikus tengeri táj csodálata. Rafiaelt, Canovát, Thorwaldsent bámulja, Alfieri új-klasszikus drámáiak hatására elfogadja a görög «Moirákat» s ez a végzet-hit ugyan súlyos orestesi szenvedésekkel terheli meg amúgy is nehéz életútját, de erősíti önvizsgálatát. Érdekes azonban, hogy gróf Teleki László és Kossuth ellenében, akik észreveszik az angolok görög-kultuszát, ő észrevétlen halad el e mellett a tulajdonságuk mellett.

Széchenyi és Kossuth lelki színekéének egymást kiegészítő változásait nem tekintve, két emberöltő alatt maga az antik politikai hagyomány is nagy átalakuláson ment keresztül. A «deákosok» klasszikus iskolája a hagyományok és nyugalom elhagyásában vélte a nemzet veszedelmét. Úgy védelmezte a nemzeti köntöst és nyelvet, mint a leghatalmasabb hagyományokat, melyeket

útból föl kell emelni. Baróti Szabó Dávid «ledölt diófája», a veszélyben forgó «hajó», a «romlásnak indult hajdan erős magyar» antik képekkel mind ezt példázza. Berzsényi «A magyarokhoz» intézett ódájának egyes gondolatai, kifejezései sorra tűnnek föl Rájnisnál, Baróti Szabó Dávidnál, Virág Benedeknél és Csokonainál, amíg végül Berzsényi összegezi csodálatosan, amit egy emberöltő alatt egy egész nemzedék írt. S e vers a régi klasszikus irány nemzet szemléletének mintegy törvénytáblája. Horatiust ugyan Petőfi is szerette — a történetesképpen hordta — de a római hazától mást tanult. Szívesebben gondolt a Tarquiniust elűző Brutusra, a Caesar ellen lázító Cassiusra: «Rómában Cassius valék, Helvéciában Teli Vilmos, Parisban Desmoulins Kamill, Itt is lesznek tán valami!» (Halhatatlan a lélek...)

Azon kellene csodálkoznunk, ha másként látta volna Rómát. Mindenki a maga szenvedélyei szerint fut az antik forráshoz.

Kölcsey az első, aki föllázad az antikok régi-módi követése ellen. Szerinte nem jó úton kezdünk a rómaiaktól tanulni: «A helyett, hogy segédöknél fogva tulajdon körünkben emelkedtünk volna, szolgálai követésre hajlottunk; a helyett, hogy az ő szellemöket magunkba szíttuk és saját világunkban sajátunkká tettük volna, az ő világukba költöttünk által.» Berzsényi mégis szükségesnek tartja az antik díszeket: «A Hellenica istenképei még mindig szebbek, mint a romantica testetlensége, vagy annak formátlan lényei.» (Poétái harmonistica, XVI). Kazinczy a régi és az új stílus között lebeg, nem keresi az ókori szimbólumokat, de nem is kerüli el őket. A «classicus szín» alatt, amire oly büszke, nemcsak emlékeket, célzásokat ért, hanem klasszikus jelleget. A természetet finoman idealizálja, mint a görögök műalkotásaikban. Irodalmunk

egyik legszebb kertképében az öntudatos klasszicizmus alig fölülmúlt példáját látjuk:

«Oh, . . . lelkelem együtt van veletek a kert
Szent csorgója körül, hol a hold szép arca mosolygó
Búban néz le ránk az olasz nyár s fenyvek homályán
És ott, ahol ezüst habjait a vad Szamos önti...».

(Buczay Emilhez.)

E vers maga a gondosan mérlegelt zenei és tartalmi harmónia. A «mosolygó bú», az édes, görögös-modern szomorúság fátyolozza be a «szent csorgó» meg az «olasz nyár s fenyvek» környékét, a Szamos vadságát pedig a habok ezüstje lágyítja meg.

A klasszikus példák szolgái követését elvetik: ebben áll a fejlődés. Arany elméleti megjegyzéseket is tesz erre vonatkozóan. Remete József Aeneisfordításáról írt bírálatában mértéket szab a klasszikusok tanulmányának. A klasszikus írók tanítanak meg nyelvünkkel úgy bánni, mint ők a magukéval: «Mondani éppen azt, ami kell, nem többet, nem kevesebbet, szólani eréllyel, bájjal; hatalmasan, zengzetesen.» Szerinte a legnagyobb műfaji példákat ódára, elégiára, epigrammára máig is ők adják. A modern költőnek nincs szüksége arra, «hogy külső, lényegtelen dolgokat majmoljon.» (Irányok). A belsőt igyekezzék követni. Az antikoktól lehet megtanulni igazán a szerkesztést. Epikusaink Zrínyi kivételével éppen azt nem tanulták el Vergiliustól, amit leginkább kellett volna: «Nem vették észre, hogy az Aeneisben helye van minden sornak, szónak, hogy a költő nem áradoz tetszés szerint jobbra-balra, hanem bölcs kiszámítással, mondhatni fukar ökonómiával rendeli a részeket az egész alá, a csekélyebb fontosságút a lényeges alá, minden részecskét külön kikerekít, hogy aztán a kerek egészbe olvassza.» (Bírálat Garay «Betulia hölgye» című eposzáról.) Mindezt irodalmunk leg-

nagyobb népies költője írja, akit ízlése mindig megóvott a népieskedéstől: «A csöcselék servum pecus volt és marad minden időben, Horációban úgy, mint a Vörösmartyéban, vagy Petőfiében. Csak az a különbség, hogy egyszer czifra szappanbuborékot fű, másszor pusztai pöffeteggel kínálkozik.» (Irányok.)

Az újabb magyar irodalom klasszikus élménye egyenes folytatása ennek a réginek. Arany János belső klasszicizmusát Kosztolányi örökölte. De ő már a római ezüstkör sztoikus bölcsességét választja. Kosztolányi verseszményét a «véres költő»-vel mondatja ki, mikor tragikus hőseből kitör az irigység Britannicus ellen: «Minden igéd, mintegy a hallgatás tornyából lép ki, mindenkit megtévesztve, sápadtan és jelentősen. Hogy csinálod ezt?... Áruld el a módot, melyet ismersz, a szavak büvöletét!» Babits, akit egész irodalmunk legöntudatosabban klasszikus költőjének tarthatunk, Berzsenyi és Vörösmarty nyomába lép. Antik képekben fukarabb Berzsenyinél, nem olyan zúgó, de gazdagabb, mélyebb, zeneibb, akinek a «Hellenica» igazán sajátja. Nincs még egy írónk, akinek számára a régiek örök mítoszai annyira hatalmas valóságokat jelentenének s aki ezt a halálos komolyságot úgy át tudná adni az olvasónak. Vörösmartyt csodálja, mert modernné tudta tenni az antikot. S ő újból modernné tette. Verseit olvasva érezzük: az antikok mindig együtt járnak velünk. Es Ady sem áll magányosan. Valóban romantikus, aki új mítoszt, új nyelvet teremtett. De a «Hellenica»-t ő is igen jól ismeri. Zolnai Béla írja, hogy Kölcseyvel leginkább Hölderlin Görögországa rokon. Egy modern szentimentális költő végtelenség-vágyait fejezi ki antik formában. Ady megmérhetetlen ifjúság- és örömvágyát éli meg görögös képekben. De mindvégig a görögség dionysosi formáját

áhítja. Az egészség csöndes, tiszta alakja egyszer azonban neki is a méhes nyugalma és az előtte játszó unokák ábrándjában jelenik meg.

Az antikok átlényegítésének ez az új szaka a görögség kultuszával kezdődik, melyet a XVIII. század végétől vallanak a legfogékonyabbak, az írók. A legműveltebbek régebben is ismerték a görögöket, mégis a görög tanulmányok a XVI. század biblikus, politikai és drámai érdeklődése után ellanyhultak és csak az esztétikai ízlés föl-szabadulásakor jutottak ismét a divat áramába. Az oktatási programmba egyszerre nyomulnak be a görög auktorok és az az egyre általánosabb követelés, hogy az iskolákban szépségre és tartalomra tekintsenek. A latin elleni nyelvküzdelemnek kísérő jelensége, hogy a latint leszólják a göröggel szemben. Molnár Jánostól Kölcseyig éles nydatkozatokban és példalóztatásokban adnak íróink kifejezést ennek a különbségtételnek.

Ugyanakkor, amikor az antik költészetnek úgyszólván minden muformáját, minden lehellet-finom versmértékét érvényesítik a magyar költői nyelvben, amikor egymásután emelkednek szebb-nél-szebb empire-épületek és Pest-Buda szinte klasszikus stílusú szellemi középponttá válik, megfogalmazzák a klasszikus lényeket is. A legtisztábban talán a két szembenálló ellenfél, Kölcsey és Berzsenyi. Tájékozódásuk a német újhumanizmus irányában nagyrészt közös. Kölcsey a «nemes egyszerűséget és a néma fenséget» csodálja, de valahogy a benne lappangó melankólia felé vonzódik: «A görög költőnek, mint a görög művész szobrainak búsongása is szép és nyugalmas, vidámsága pedig tiszta, mint a felhőtlen ég.» S bár elismeri, hogy Berzsenyinek sok költeményében valóban megvan a kellem és fenség, a báj és erő szükséges egyensúlya, mégis kárhóztatja dikciója-

nak túlzó képeit, dagályosságát. Berzsenyi valóban sokat örökölt a barokknak romantika felé mutató érzelmi hevéből. Számára «görög egyszerűség» és «vidám nyugalom» nem elégséges. Nem fél a romantikát vegyíteni a klasszikussal. A kettő egyesülésében keresi a harmóniát s ebben az értelemben válaszol is Kölcseynek. A kérdés valójában örökké időszerű.

Az antik hagyomány sugalmazta és irányította a korszak ezt követő legjelentősebb irodalmi cselekedetét, a nyelvújítást. Humanista előfeltételei igen érdekesek. A felvilágosodásnak szoros kapcsolatai voltak a humanizmussal. Az emberméltóságról, államról és népszuverenitásról csupa olyan dolgot tanított, mely évszázadok óta a humanizmus közkincsét alkotta. A stílust és lelki szépséget már a renaissance megtette az élet irányító elvének. A filantrópia évezredek óta élt a társadalmi humanításban. A fölvilágosodás híveinek naiv hite az értelem erejében mit sem különbözik a humanisták hasonló meggyőződésétől. És valóban, Kazinczy és Kölcsey munkái igazolják, hogy a folytatódó hazai humanizmus és a fölvilágosodás természetesen egyesültek és ihlették a nyelvújítást és az új embereszményt. A leghitelesebb forrás erre az új magyar humanizmusra Kölcsey «Parainesis». Az az embereszmény, amit Kölcsey Kálmán elé szegez példaként, az «író és polgár» eszménye. A nemzeti életforma ekkor nagy válságban volt. Többé nem kellett védeni Európát a török ellen, a hagyományok megállíthatatlanul fakultak, az új kor jelszavait harsogták, de a régi helyébe még nem jött semmi. Iparosodásnak semmi nyoma, a kereskedés pang, a földek műveletlenek, az ország elmaradott. Ilyen körülmények között lép a «tudomány és vitézség» humanista iker-követelése helyébe az «író és polgár»-é. Kölcsey a fiatal sar-

jadékot tette akarja nevelni, a közért való munkálkodásra. Hisz a természetes emberi értékekben, de főként abban, hogy az ember tökéletesíthető teremtmény: «Isten teremtett, s azt ember nem teheti; de a teremtés által letett anyagnak alakot adni, vagy azt alakról-alakra változtatni, magában és magán kívül: ez az emberiség hatalmi és szabadsági nagy köre.» Kölcsey, aki a magyar nyelv jogaiért oly hevesen küzd a politikában, egy pillanatig sem hiszi, hogy valaki emberségre nevelhető lenne latin és görög nélkül. A haza nyelvét, a latin és görög tanulmányokat köti öccse lelkére. A közéletre különösképpen a szónokokkal, Demostheneszsel és Ciceróval kívánja kiképezni. Evvel elértünk a humanista nyelvkultuszhoz.

Ugyanazok a klasszikusok adnak erőt Kazinczy-nak, akik az eddigi magyar humanista nyelvújítókat bátorították: Horatius azáltal, hogy új szavak alkotására buzdít, Cicero azáltal, hogy fordított és műnyelvet teremtett. Kazinczy esetében ezekhez hozzájárul a német nyelvújítók bálványa, Quintilianus és hosszú évtizedes személyes tanulmányainak tárgya, Sallustius. Ezekből merít bátorságot merész szófűzésekhez, szavak följújtásához, új képzéshez, művelt és minden provincializmuson felülemelkedő irodalmi nyelv képzéséhez. Megveti a tömeget, mint Horatius, vagy Arany, hisz az új aranykorban, melyben előtte minden humanista hitt. A támadások és szenvedések ellen Senecát és Horatiust emeli pajzsul. így harcol a modern magyarságért a nyelvért, melyben a nemzet létét látja megtestesülve. Antik és modern irodalom, régi és új nála egyetlen egyet szolgál: nemzetét.

A humanizmus nem halt meg evvel a nagy nemzedékkel. Az abszolutizmus elmúltával ugyan olyan kor következett, amelyben a rohamos iparo-

sodás a ma is uralkodó hasznossági elvet tűzte a tömegek elé, mint a boldogság netovábbját, azt az elvet, melytől nem hiába féltette Kossuth «az erkölcsös szellemi lényt.» Mégis a vezető réteg kiktartása az antik eszmény mellett meghozta a legklasszikusabb szellemű magyar iskolát, a görögös gimnáziumot. Az egyetemeken nemcsak, hogy tanítják a klasszikus filológiát, de Ábel Jenő megteremti az új-latin filológia magyarországi ágát, a humanizmus-kutatást. Az Akadémia fölkarolja a klasszikusok fordítását. Mindez a mára is áll. Az iskola a húszas évek nagy válsága után ismét a magyar történelem hagyományainak megfelelő latin iskola lett, sőt egy kis részében a görög nyelv is megmaradt önkéntes választás útján. Ha ezen a részen a görög oktatás elmélyülne és független lenne a hasznossági elv állandó kísértéseitől, azt lehetne mondni, hogy a humanizmus és realizmus szerencsés kiegyenlítődést talált. Mert immár nem kétséges, hogy ez a magyarságnak szellemi létkérdése.

Az antik műveltségnek különösen latin részét a magyarság önmagához hasonlóan ismerte föl. Ezért a klasszikus latin világ kibontotta a magyarságban rejlő egyéniséget. Ugyanakkor fölszabadtotta a romantika korrektív erőit, de mindjárt mérsékelte is. A magyarság sokszor nem tett egyebet, mint saját fogalmainak latin nevet adott, sokszor azonban antik példára alakított rajtuk. Az antik műveltség segített önszemléletét kialakítani. A legkiválóbbak ugyan mindig eljutottak a görög ősforrásokig, de általában a magyarság egész történeti valója: a történeti nemzet, az állam elmélete, a jogrendszer, a történetírás, sőt irodalmának egyik jelentékeny ága is latin nyelven élt és fejlődött. Nyelv és kultúra pedig elválaszthatatlan. Ezért a latin nyelvet és magyar múltat csak együtt lehet

megtagadni. A római műveltség a renaissance végére már átfogta a magyarság vezetőrétegét, de ugyanekkor e műveltség maga is a kiválasztás eszköze lett. A magyar irodalmat s művészetet éppen úgy megihlette, mint a magyar államot. Valóban százezrek műveltsége volt, amikor a XVIII. század végén beállott a fordulat. Attól kezdve az antik műveltség kiterjedési köre csökkent, de tartalmi köre nőtt s átélése elmélyült. Ez csak úgy lehetséges, hogy minden egyes embernek sokat adott, pótolhatatlant. Ezért nem lehetett legyőzni. Aki nem elégszik meg az emberi lélek műveletlen állapotával és önmagában újból végigküzdi a harcot a nemesült, művelt, magyar emberért, aki tehát a humanizmus alapeszméjét vallja, annak az antik irodalom tanításain kell elkezdenie munkáját.

JEGYZETEK

Általánosan elfogadott tétel, hogy görög-latin művelődés nélkül közös európai hagyományok nem állhatnának fenn. De éppen ilyen bizonyos, hogy antik műveltség nélkül egyetlen nemzeti kultúra sem jött volna létre. Az előbbi tételnek gazdag és jelentős külföldi irodalma van. (Pl.: T. Zielinski: *Die Antike und wir*, Leipzig, 1905; K. Borinski: *Die Antike in Poetik u. Kunsttheorie*, Leipzig, I—II. 1914—1923/24. *Das Erbe d. Alten. Schriften über Wesen u. Wirkung d. Antike. Gesamm. u. herausg. von* 0. Immisch, H. IX—X; K. Burdach: *Reformation, Renaissance, Humanismus*, Berlin, 1918; W. Jaeger: *Antike u. Humanismus*, Leipzig, 1925). Az utóbbit egyetlen nemzet történetére vonatkoztatva összefoglalóan még nem tárgyalták. Már nemzeti tárgyalásmód felé halad és hosszú időperiodusra törekszik, viszont csak a humanista irodalomra vonatkozik G. Toffanin: *Che cosa fu l'umanesimo?* Firenze, 1929; U. a. *Storia dell'umanesimo*, Napoli, é. η. H. Rüdiger: *Wesen u. Wandlung d. Humanismus*, Hamburg, é. n. Nálunk Janus Pannonius «fortuna»-jával kapcsolatban Huszti J. nagy monográfiájában, Janus Pannonius, Pécs, 1931. 287—296. A jelen tanulmányhoz hasonló célkitűzéssel magam a XVII., ill. XIX. sz.-ig vezetve: *A virtuális Magyarország*, Budapest, 1934; Bél Mátyás levelezése egy olasz tudóssal 1. T., 1932. 99—103; *Stílus tanulmányok Mátyás király kancelláriájáról*, Pécs, 1933. (Rölv.=Stílus-tanulmányok.); Horatius Kemenesalján, Klny. a

Berzsenyi D. Reálgimn. 1934—35. évi értesítőjéből. A magyar humanizmus első nagy összefoglalása a mohácsi vészig Horváth J.: Az irodalmi műveltség megoszlása. Magyar humanizmus, Bpest, 1935; egészen a XVIII. sz.-ig tárgyalja a latin humanizmus hatását Waldapfel I.: Humanizmus és nemzeti irodalom, II. 1933. 15—49. — A középkori anyag részletes áttekintését nagyrészt befejeztem (Deák-műveltség és magyar renaissance, Századok, 1939. 295—338, 449—491. Rö.v.=DM.; Középkori kultúra, Középkori költészet, Budapest, 1941. Magyar Történelmi Társulat Könyvei VII. Rö.v. —Középkori kultúra) és jelenleg folytatólagosan közlöm a kora-barokk hasonló szempontú elemzését (Adatok a magyar irodalmi barokk keletkezéséhez, Magyarságtudomány, 1942. 63—93. I. Rö.v.-Adatok). E helyütt az eddigi munka folyamán felgyülemlett, de még nem közölt anyagot is igyekszem tekintetbe venni.

Nem «hatásokat» keresek, hanem két kultúrát teremtő géniusz találkozását, egy befejezett, de halála után is élő műveltség és egy fiatalabb nép viszonyát figyelem. Azt igyekszem ábrázolni, hogy az antik műveltség tartalma és formái miként segítettek felszabadítani és öntudatosítani a magyar kultúrát és, hogy a magyarság hogyan alakította önmagához az antik világot. Azt az általam régóta vallott alapelvet igyekszem újból igazolni, hogy «a latin lélek a magyar-nak testvére, hogy a természet akaratából a római műveltség soha nem fojtotta el, hanem inkább kibontotta benne rejlő egyéniségét és értékeit. Nem idegenítette el, hanem önmagára ébresztette». (Mátyás király. Magyarok Könyvtára, h. n. (1940), 46. 1.)

Munkámban melegen támogatott Huszti József egyet, tanár úr, nekem a magyar humanizmus kutatásában mesterem, e kis kötet szerkesztője. Rajta kívül alapvető tanulmányaikkal lehetővé tették munkám: az újabb részben Szekfű Gyula, Komis Gyula, Horváth János, az ókori és koraközépkori részben Alföldi András, Váczy Péter, Deér József, Balogh József, a késői középkorban Eckhardt Sándor. E helyütt is

hálásan megköszönöm Alszeghy Zsolt egyet, tanár úrnak XVIII. századi kutatásairól adott személyes fölvilágosításait. Az alábbi rövid bibliográfia csak egy része annak, amit tanulmányomhoz átnéztem. Csupán a valóban fölhasznált források és feldolgozások szerepelnek benne. Ha egy-egy kérdésről részletesen írtam másutt, akkor arra hivatkozom, a szerzőt kezdő betűkkel jelezve (K. T.). Rövidítem következő tanulmányaim címét: K. T. Mátyás király és a humanizmus. Mátyás király Emlékönyv, Bpest, 1940. II. Π—105.1. =MátyásR; U. a. L'Ungheria negli scritti degli umanisti itahani Corvina, 1941. 132—150. = L'Ungheria. — *Scriptores Rerum Hungaricarum*, Ed. E. Szentpétery=S. R. H. — *Scriptores Rerum Hungaricarum*, Ed. J. Schwandtner=Schwandtner. — A. Bonfinii *Rerum Hungaricarum Decades*, Ed. J. Sambucus. Francofurti, 1581=R. U. D.

I. Az antik örökség birtokbavétele. *Pannónia és Dácia rómaiságára és civilizációs viszonyaira*: Alföldi A.: Magyarország népei és a római birodalom, Bpest, 1934. Kincsestár, 42; U. a. Pannónia rómaiságának kialakulása és történeti kerete, Századok, 1936. 1—37, 129—162. 1.; U. a. Daci e romani in Transilvania, Bibi. della «Mattia Corvino», no. 9. Bpest, 1940; Szabó Pál Z.: Pannonföld öt polgársága, Pannónia, 1935. 152—170. 1.; Gráf A.: A Pannónia ókori földrajzára vonatkozó kutatások áttekintő összefoglalása. Diss. Pann. Ser. I. Fasc. V. Bpest, 1936; Borzsák I.: Az ókori világ ismeretei Magyarország földjéről. Diss. Pann. Ser. I. Fasc. VI. Bpest. 1936. — *A romanizált néptörödékekről*: Pleidell Ambrus: A magyar várostörténet első fejezete, Századok, 1934. 1—44, 158—200, 276—313; Melich J.: A honfoglaláskori Magyarország, Bpest, 1925. 77, 412—416.1. A magyar nyelvtudomány kézikönyve, I; Tamás L.: Rómaiak, románok és oláhok Dácia Trajanában, Bpest, 1935. 29—47, 208, 221. 1.; Lad. Gáldi: Le romanisme transdanubien, Roma, 1937. Bibi. dell'Accad. D'Ungheria. No. 3. — *A val-*

lái viszonyokhoz: Nagy T.: A pannóniai Kereszténység története a római védőrendszer összeomlásáig. Diss. Pann. Ser. II. No XII. Bpest, 1939; Váczy P.: Magyarország kereszténysége a honfoglalás korában. Szent István Emlékkönyv, I. Bpest, 1938. 213—265. 1. — *A Róma-eszme és a magyarság viszonyához*: Balogh J.: Szent István politikai testamentuma. Minerva, 1930. 129—164, 1931. 39-51, 106-114, 1.; U. a. S. R. H. II. 613-617. I. (Bevezetés.) - *Magyar hagyományok és Nyugat*: Deér J.: A magyar nemzeti öntudat kialakulása. Magyarságtudomány, 1936. 1—37. 1.; U. a. Pogány magyarság, keresztény magyarság. Bpest, 1938; U. a. A magyarság a nomád kultúrközösségben, Mgy. Művelődéstörténet, I. 23—90. 1. — *Kalendaezés Pannóniában*: K. T.: Középkori kultúra. 33—36. 1. — *Római hagyományok és az Egyház, klasszikus irodalmi hatások, deák műveltség és a deákosztály felemelkedése*: U. o. 48—50, 54—55, 60-63, 70, 78-82, 92—95, 101-103, 108-111, 118,120-133.1. Továbbá DM. 296-317,319—323, 326 és passim. Valamint az ezekhez csatlakozó bibliográfia. — *Kézai mondavilágára és a Sicambria-mondara*: Eckhardt S.: A pannóniai hun történet keletkezése, Századok, 1927. 465—491, 605—632. 1.; U. o. Sicambria, Minerva, 1927. 157-201.1.; K.T.: Kálti Márk Képes Krónikája, Bpest, 1938. 3—5.1. — *Egyes helyekhez*: 5,io: Pauler Gy.: A magyar honfoglalás kútfői, Bpest, 1900. 169, 171, 240—41. stb. 8/12-7: U. o. 126.1.; 11/9-11: Horváth H.: Pannóniai antik elemek továbbélése román épületplasztikánkban, Pannónia, 1935. 232. 1.; 12/as—13/s: U. o.: 207-240.1.; 13/9-32: Borzsák í.: i. m. 11-13, 23-43.1. A. R. Anderson: Alexanders Gate, Gog and the Magog and inclosed Nations. Cambridge, Mass., 1932. Monogr. of the Mediaeval Acad, of America. No. 5. Deér J.: Szkítia leírása a Gesta Ungarorum-ban. Magy. Könyvsz., 1930. 243—263. 1.; 14/io-4: S. R. H. I. 291.1.; Ió/oío: S. R. H. I.150.1.; 16/11-2: U. o.: 152.1.; 16/21-3: P. Ransanus: Epitome Rerum Hungaricarum. Schwandtner, Tom. I. P. I. 332. 1.;

I7/12-5: K. Borinski, i. m. I. 14, 21—29.1.; 1 7/so-e: Benda K.: A magyar hivatástudat története, Bpest, 1937. 5—15. 1.; I7/34—18/11: Marczali H.: Enchiridion, Bpest, 1901. 161—166.1.; Joó T.r Aqua Contradictionis, Corvina, 1940. 205—209.1.; K. T.: Mattia Corvino, re umanista, Rinascita, 1940. 4—6. 1.

II. Magyar humanitás. A *magyar humanizmus kifejlődésére*: Huszti J.: Aeneas Silvius humanista törekvései III. Frigyes udvarában. EPHK. 1919. 96—107, 220—38. 1.; U.a.; Janus Pannonius, Pécs, 1931; K. T.: Stílusanulmányok, U.a.: A virtuális Magyarország; Horváth J.: A magyar irodalmi műveltség megoszlása. Magyar humanizmus, Bpest, 1935; K. T.: A magyar humanizmus kezdetei, Pécs, 1936. Pannónia Knytr. No. 20.; U. a.: Che cosa fu l'umanesimo ungherese? Roma, 1937. Bibi. dell'Accad. d'Ungheria, No 7.; U. a.: DM. i.h.468-469,481-491.1.; U.a. Mátyás H. 11-21, 72—85.1. és passim. — *Magyarország és a humanista kánon*: Turóczi—Trostler J.: Ungarns Eintritt in das literar-historische Bewusstsein Deutschlands Deutsch-Ung. Heimatsbl. 1931. 111-113.1.; K. T.: L'Ungheria, i h. 132—150. 1. — *Humanitás-gondolat*: K. T.: DM. 303-304, 313-314, 326-327. 1.; U. a.: Mátyás H. 43—49. 1.; U. a.: Mattia Corvino, re umanista, i. h. 803—14, 830—38. 1.; U. o., 1941. 79—83.1. — *Politikai renaissance*: K. T.: La renaissance en Hongrie, Bpest, 1939. (NRH) 1—3. 1. — *Mátyás platonizmusa*, Huszti J.: Platonista törekvések Mátyás király udvarában, Minerva, 1924. 153-222, 1925. 41-76.1.; K.T.: Mátyás H. 68-72. 1. — *Egyes helyekhez*: 19/2,-20/4: E. S. Piccolomini: Opera, Basileae, é. n. 82, 387. 1.; 20/4-7: Galeottus Martius: De egregie, sapienter, iocose dictis ac factis regis Matthiae, Ed. L. Juhász, Lipsiae. BGT 1934. c. 26.; 20/io-i2: Tamás L.: i. m. 82-92, 100—105. 1.; 20/24-31: R. U. D. 5, 22—23. 1.; Galeottus Martius, i. m. c. 27.; 19/17-22: R. U. D. 18. 1.; 21/2--30: P. Ransanus, i. m. Schwandtner, i. h. 335—36. I.; 21/2-7:

L. Tuberonis De temporibus suis, Schwandtner T. II. P. I. 170.1.; 21/st—22/a: N. Olahus: Hungária, Ed. M. Bél, Adparatus Posonii, 1735. 33,1.; 22/i3-7: Tamás L. I. m. 36-105. 1.; 22/i8-27: R. U. D. 7. 1.; 22/33—23/2: U. o. 3-4. 1.; 25/n-s: U. o. 24. 1.; 23/14-23: U. o. 134. 1.; A magyarországi Ovidius mondákat illetően személyes fölvilágosításokat kaptam Huszti J. egyet, tanár úrtól. Ld. még St. Schönwiesner: Antiquitatum et Hist. Sabariensis., L. IX. Pest, 1791. 86-89. 1. St. Zamosius: Analecta lapidum, Patavii, 1593. 27b, 29b, 30a—b 1.; 24/i-25: Huszti J.: Janus Pannonius, 198—204. 1. K. T.: Janus Pannonius bukása, Pécs, 1935. Pannonia-Knyvtr. 5. sz.; 25/i2-24: L'Ungheria, 137, 149.1.; 28/9-2β: K. T.: Mátyás király, (Magyarok Könyvtára), 12—19. 1.; 28/s2—28/7: Ruber J.: Werbőczy gondolatvilága, Minerva, 1923. 99—132. 1.; 28/24-33: K. T.: Középkori kultúra, 120—21.1.; 30/25-80: E. Abel: Analecta Nova, 217—270. 1.; 33/14-25: K. T.: Magyar reneszánsz írók, Bpest, 1934. 164—167.1.; 33/ 4—35/21: Z. Ferenczi: La lingua volgare nella letteratura ungherese, Corvina, 1921. 53—58. I.; Zolnai B.: Balassi és a platonizmus, Minerva, 1928. 153-214. 1.; K. T.: Stílustanulmányok, 1—5. 1.; Turóczy—Trostler J.: A magyar nyelv fölfedezése, Bpest, 1933; K. T.: Középkori kultúra, 203-10. 1.; 35/5-6: Waldapfel J.: Balassi, Credulus és az olasz irodalom. ITK. 1937. 360—65. 1.

III. Héroszok és heroinák. *A barokk politikai és szellemi történetéhez*: Szekfü (Hórnan—Szekfü) Magyar Történet, Bpest, 1935. IV. 336—416. I.; Horváth J.: Barokk ízlés irodalmunkban, Napkelet, 1924. 334—48. 1.; Ujabb bibliográfia és megjegyzések; K. T.: Adatok, 63—68. 1. — *Az irodalmi képhez*: Pintér J.: Magyar irodalomtörténete, Bpest, II. 1930. III—IV. 1931.; Alszeghy Zsolt: A XVII. század. Bpest, 1935; U.a.: Nemzetietlen-e irodalmunknak úgynevezett nemzetietlen kora? IT. 1942. 1—13. 1. — *A magyar államrezon kérdéséhez*:

Szekfü Gy.: i. m. I. kiad. IV. 376—396. 1.; U. a.: Bethlen Gábor, Bpest, 1929; K. T.: Callimachus, Tanulmány Mátyás király államrezonjáról, Bpest, 1931. Minerva-Knyvtr. 36; U. a.: Zrínyi, a költő a XVII. sz. világában. ITK. 1932. 156—161, 268—73. 1.; U. a.: A magyar történetírás padovai iskolája. Előadás a Magyar Történelmi Társulatban, 1940. április. — *A korszak pedagógiai törekvéseihez*: Molnár A.: A közoktatás története Magyarországon a XVIII. sz.-ban, Bpest, 1881; Fináczy E.: A magyarországi középiskolák múltja és jelenje, Bpest, 1896; U. a.: A renaissance-kori nevelés története, Bpest, 1919; U. a.: Az újkori nevelés története, Bpest, 1927. — *Cartesianismus, sztoicizmus, Senecatisztelel*: Turóczy—Trostler J.: Magyar cartesianusok, Bpest, 1933. Minerva Knyvtr. 43; U. a.: Keresztény Seneca, Bpest, 1937. (Klny. az EPHK-ből). — *Nyelvújítás*: H. Rüdiger: i. m. 137—55. 1.; Simái O.: Nyelvújítók a XVII. sz. közepén, MNY. 1908. 12—19. I.; U. a.: A «Magyar Hírmondó» újításai Bartzafalvi előtt, U. o. 1911.251—57.1.; U. a.: Faludi hatása Sándor Istvánra, U. o. 1915. 300—08.1.; Tolnai V.: A nyelvújítás, Bpest, 1929. 2—39.1. — *Egyes helyekhez*: 36/7-10: K.T.: A virtuális Magyarország, 6.1. U. a. -%Századok, 1933. 99—100. 1. U. a.: Che cosa fu l'umanesimo ungherese? 13—14, 44, 1. U. a.: A magyar történetírás padovai iskolája. 38/i6—3i: Ábel—Hegedűs: Analecta recentiora 364—67.; 38/s —39/e: J. Bocatius: Anser Nuptialis, Kassa, 1618; 39/-24: Gyöngyösi I. összes költeményei, Boest, 1914. 1.215—25. 1.; 39/26-34: U. a.: Helena Parisnak, i. h. 34. 1.; 39/á4—40/s: Csengery J.: Vereilius a magyar költészetben, ITK. 1931. 29—30. I.; 40/s-io: St. Szamosközy: Rerum Ungaricarum L. I. Mon. Hung. Hist. Script. XXI. 34—36. 1.; 41/3)6: Alszeghy Zs.: A XVII. század. 226—27. 1.; 42/s-n: U. a.: Nemzetietlen-e irodalmunk úgynevezett nemzetietlen kora? I—7.1.; 42/sT—43/30: Sebestyén Gy.: Telegdi János 1598-i Rudimentájának hamburgi és marosvásárhelyi kéz-

irata, Magy. Könyvsz. 1903. 247—263. 1.; 44/3₂—45/28: K.T.: Adatok, 68-93. 1.; 46/δ-χ6: P. de Rewa: De monarchia et Sacra Corona R. Hungáriáé Centuriae, Schwandtner, Tom. II. P. I. 416—485.1.; 46/21-47/0: Magy. Orsz. gyűlési Emlékek Bpest, 1890. X. 151, 158, 182. 1.,- 47/ii-20; St. Katona, História Critica, Tom. XVII. Ord. XXXVI. 289, 293, 297. 1.; 47/20-6: Erd. Országgyűlési Emlékek, III. Bpest, 1877. 131. 1.,- 51/,-i8; Molnár A.: i. m. 425. 1.; 5 î /33-7: Bendi N.: Pázmány Péter prédikációi és az ókon klasszikusok, Székesfehérvárott, 1910. 14, 17, 2021.1.; 52/i5-se: W. Kovaciocius: De administratione Transylvaniae Dialógus, Claudiopoli, 1594. 15a—25a I.; 53/5-n: Szádeczky L.: Kovacsóczy Farkas, Bpest, 1891. 79. 1.; 53/14-7, 24-34: Apáczai Csere János: Magyar Encyklopaedia, Ultrajecti, 1653. 2b—7b 1. U. a.: Oratio de studio sapientiae, Ultrajecti, 1655. 415—444. 1.; 55/3-13: K. T.: Zrínyi a költő a XVII. sz. világában, 153-56, 161-63, 261-68. 1. U. a.: Adatok, i. h. Waldapfel I.: Gyöngyösi dolgozatok, ITK. 1932. 41—61. 1.; 56/21-32: I. Desericius: Pro cultu litterarum in Hungária vindicatio, Romae, 1743. 31—40. 1.; J. Ribinyi: De cultura linguae hungaricae, Sopronii, 1751. 9—10, 17.1.; 57/i&-36: P. Wallaszky: Conspectus reipublicae litterariae in Hungária, Posonii et Lipsiae, 1785; Kerecsényi D.: A reforme'c'ó és az irodalomtörténeti korszakhatár, Bpest, 1939. 5—6. 1.; 58/17-21: L. Gáldi: L'influsso dell'umanesimo ungherese sul pensiero rumeno, Bpest, 1940. 59/10-8: I. Desericius: i. m. 64—68, 75-78. 1.; 59/8-34: J. Ribinyi: i. m. 8-9, 19-20.1. IV. Magyar klasszicizmus és romantika. *A kor politikai és társadalmi képéhez, művelődési törekvéseihez és a nyelvharchoz:* Szekfü (Hóman—Szekfü): Magyar Történet, I. kiad. VII. 5—215. 1. U. a.: Három nemzedék, Bpest, 1920. 48—113. 1.; U.a.: Iratok a magyar államnyelv kérdésének történetéhez, 1790—1848-ig, Bpest, 1926. Bevezetés; Komis Gy.: A magyar művelődés eszményei, I—II. Bpest, 1927;

Eckhardt S.: A francia forradalom eszméi Magyarországon, Bpest, 1923; Tóth L.: A gentry társadalomtörténetéhez, Bpest, 1939. (Klny. a Turulból); Kosa J.: A magyar nacionalizmus kialakulása, Bpest, 1937. Apolló-Füzetek, 7. — *Az irodalmi képhez*: Horváth J.: Egy fejezet a magyar irodalmi ízlés történetéből. Kisfaludy-Társ. Evlapjai, 1923—1924 133—43. I. U. a.: A magyar irodalmi népiesség Faludtól Petőfiig, Bpest, 1927; Thienemann T.: Irodalomtörténeti alapfogalmak, Pécs, 1931. 153—171. 1.; Pintér J.: i. m. V. Bpest, 1932; Négyesy L.: A mértékes magyar verselés története, Bpest, 1892; Császár E.: Deákos költők. Bpest, 1914; Zlinszky A.: Klasszicizmus és romanticizmus, Bpest, 1924; Zolnai B.: A magyar biedermeier, Bpest, 1941; Tolnai V.: A nyelvújítás, Bpest, 1929; Hankiss J.: Irodalomszemlélet, Bpest, 1941. 27—57. I.; Szerb A.: A magyar preromantika, Minerva, 1929. 1—69. I.; Pukánszky B.: Herder intelme a magyarsághoz. EPHK. 1921. 35-39, 83—90. 1. - *íróink és a klasszikusok*: Csengery J.: i. m.; Dörfler M. S.: Quintilián és a magyar nyelvújítás, Bpest, 1931; K. T.: Horatius Kemenesalján; Jirka A.: Horatius és a magyar szellemi élet, Klny. a bpesti Gyakorló Középiskola 1934—35. évi értesítőjéből; Waldapfel I.: Horatius noster, Bpest, 1935. 149—169. 1.; Ke rényi K.: Az ismeretlen Berzsenyi, Magyar Éjszakák, II. Bpest, é. n.; Trencsényi—Waldapfel I. Pásztori Magyar Vergilius, Bpest, 1938. 58-111, 101-108. 1. —*Egyes helyekhez*: 60/4-5: Décsy S.: Pannóniai Fénisz, avagy hamvából feltámadott magyar nyelv, Bécs, 1790; 67/1-4: Virág Benedek poétái munkái, Pest, 1863. 17. 1.; 66/7-10: Pintér J. i. m. 68—69. 1.; Császár E.: i. m. 26. I.; 69/10: Babits Mihály összegyűjtött munkái, Bpest, é. n. II. 79. 1.; 75/8-10: Kossuth Lajos Iratai, Bpest, 1906. XII. köt. 219, 257. 1.; 75/16-29: K. T.: La formazione culturale di Stefano Széchenyi. Rassegna d'Ungheria, 1941. 538—40.1.; U.a.: Diárium, 1941. 2081.; 75/19-22: Takács M.:

Hogyan látta Gróf Széchenyi István Olaszországot Bpest, 1940. 39—47. I.; 75/-27-8: Kossuth, i. m. 52. 1.; 76/20-7: Kölcsey, Nemzeti hagyományok (Újra kiadta Joó T. Gyoma, é. n.; 76/32-7: Kazinczy Ferenc összes költeményei (Abafi), Bpest, 1879. I. 215, 254. 1.; Dörfler, i. m. 208. 1.; 77/9-18: Kosztolányi D.: Nero, a véres költő, Bpest (1942), 72. 1.; 78/32-s: Zolnai B.: i. m. 125. 1.; 79/29-34: Kölcsey, i. m. 24-25.1.; 80/16-: KékyL.: A «széplélek» irodalmunkban. ITK. 1916.385—402. 1.; 81/16-30: Dörfler, i. m.; Borzsák J.: Az ókori klasszikusok és Kazinczy, Bpest, 1906.

TARTALOMJEGYZÉK

	Lap
I. Az antik örökség birtokbavétele	5
II. Magyar humanitás	19
III. Héroszok és heroinák.....	36
IV. Magyar klasszicizmus és romantika.....	60
V. Jegyzetek.....	84